

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl

Barbara Bulckaert

Lonneke Geerlings (waarnemend hoofdredacteur)

Eline Huygens

Laura Nys

Rose Spijkerman

Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam

tel: 02030 31 500

www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)

greetjebijl@gmail.com

Lonneke Geerlings (Historica)

a.j.m.geerlings@vu.nl

Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)

ellen@warande30k.nl

Els Flour (penningmeester)

e.flour@amazone.be

Evelien Rijsbosch (Atria)

e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl

Margit van der Steen (voorzitter)

m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl

Druk: Drukkerijdeal.nl

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Arnold Boonen, Jan van de Poll en zijn zoon Harmen Hendrick, 1700-1729.
Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-1266

In dit nummer

/ 18e eeuw /

- 3 'Spaensche pepers' en een 'schrickelyck quaet': sodomie in 18de-eeuws Brugge
Jonas Roelens

/ Fin de siècle /

- 8 Een Groningse ontslagzaak en landelijke discussie: ontslag van onderwijzeressen bij huwelijk of zwangerschap
Greetje Bijl

/ Sportgeschiedenis /

- 14 Korfbal en de emancipatie van de vrouw als sportster: "Mannen met baarden spelen tegen en met schoolmeisjes"
Michel van Gent

/ Vrouwenarchieven /

- 20 De betekenis van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) voor de ontwikkeling van het vak vrouwengeschiedenis in Nederland: No documents, no history
Annette Mevis

/ Genderview /

- 24 Kathy Davis: "Gender Studies in Nederland is onderhevig aan de wet van de remmende voorsprong"
Lonneke Geerlings en Greetje Bijl

/ Recensie /

- 29 Machtige vrouwen zoeken de grenzen op
Anneke Ribberink

31 / Service en boeken /

Onder historicae

Voor de tweede maal dit jaar prijkt er een man op de cover van *Historica*. De laatste jaren is de positie van mannen binnen vrouwen- en gendergeschiedenis een terugkerend onderwerp van debat geweest. De aandacht binnen dit vakgebied is langzamerhand verschoven van 'vrouwen' naar het ruimere begrip 'gender'. Zo is ook in de ondertitel van *Historica* 'vrouwengeschiedenis' vervangen door 'gendergeschiedenis' en dragen mannen steeds vaker bij aan dit blad (een soort omgekeerde emancipatie).

In dit nummer zijn er maar liefst twee mannelijke auteurs die *gender* toepassen in hun onderzoek. Allereerst is er een prachtig artikel van Jonas Roelens over sodomie in 18^e-eeuws Brugge. Roelens heeft een bijzondere *case study* gemaakt van Joannes Baptiste Jacobs, waarbij hij waakzaam is hedendaagse ideeën over pedofilie niet al te gemakkelijk te projecteren op het Brugge van de 18^e eeuw. Daarnaast heeft Michel van Gent naar aanleiding van recent onderzoek een interessant artikel geschreven over de deelneming van vrouwen binnen korfbal, dat hij prachtig plaatst in de context van vrouwenemancipatie in deze periode.

Deze *Genderview* kijkt buiten de grenzen van gendergeschiedenis in een interview met de feministische sociologe Kathy Davis. De van oorsprong Amerikaanse leeft inmiddels al enkele decennia in Europa en Nederland. Zij deinst er niet voor terug zichzelf een feministische wetenschapster te noemen en scherpe uitspraken te doen. Zo is Gender Studies binnen Nederland volgens haar onderhevig aan 'de wet van de remmende voorsprong'. Daarnaast oppert ze interessante stellingen die voor elke onderzoeker nuttig zijn. Zoals het principe om de onderzoeker zichtbaar te maken in het onderzoek, want: "Ik geloof dat een onderzoek of boek jónú vindt, en niet andersom."

Tenslotte een huishoudelijke mededeling. Tot het einde van 2016 ben ik waarnemend hoofdredacteur van *Historica*: Kirsten Zimmerman kan wegens privéomstandigheden tijdelijk niet bij *Historica* betrokken zijn, maar we hopen dat zij weer terugkeert als hoofdredacteur in het nieuwe kalenderjaar. Artikelen en suggesties kunnen gewoon naar het vertrouwde adres gestuurd worden: historica@gendergeschiedenis.nl.

Lonneke Geerlings, waarnemend hoofdredacteur *Historica*

Sodomie in 18de-eeuws Brugge

Brugge, 26 juni 1781. Joannes Baptiste Jacobs, een blauwwever van middelbare leeftijd, wordt door het voltallige schepencollege veroordeeld tot een gevangenisstraf van dertig jaar in het provinciaal tuchthuis van Gent. Jacobs had namelijk verschillende minderjarige jongens "misleyt ende oneerlyck aengerackt." Uit de getuigenissen van Jacobs' slachtoffers, die op het moment van hun ondervraging reeds volwassen waren, blijkt dat hij jarenlang jongens naar zijn huis lokte om ze seksueel te misbruiken terwijl de buurt hiervan op de hoogte was. Het proces Jacobs schetst dan ook een intrigerend beeld van hoe de stedelijke gemeenschap in Brugge omging met jongeren en deviante seksualiteit in een periode waarin sodomieveroordelingen steeds zeldzamer werden in de Oostenrijkse Nederlanden. Bovendien wijkt de zaak op enkele essentiële punten af van de overheersende attitude tegenover sodomie in achttiende-eeuws Europa, wat het belang van casestudies aantoont in het onderzoek naar deviante seksualiteit in het verleden.

/ Jonas Roelens¹ /

Sodomie in de 18de-eeuwse stad

Hoewel 'sodomie' refereert naar het Bijbelse verhaal over Sodom en Gomorra, omvatte het begrip vanaf de late middeleeuwen alle 'tegennatuurlijke' seksuele handelingen die niet op voortplanting gericht waren, zoals niet-vaginale seks tussen man en vrouw, masturbatie, bestialiteit, maar uiteraard ook homoseksualiteit. Aangezien sodomie niet enkel als een seksueel delict werd beschouwd, maar ook als een zonde tegenover de goddelijke orde, werd sodomie streng bestraft en eindigden sodomieten doorgaans op de brandstapel. De repressie en perceptie van sodomie onderging evenwel een aantal fundamentele wijzigingen in de 18de eeuw. Volgens Michel Foucault moeten we namelijk een onderscheid maken tussen premoderne sodomieten die louter seksuele handelingen pleegden en moderne homoseksuelen, die zich bewust waren van hun seksuele identiteit.² Deze omslag wordt vaak gesitueerd rond het begin van de 18de eeuw. Volgens Randolph Trumbach waren sodomitische relaties voor 1700 hoofdzakelijk tijdelijk en hiërarchisch georganiseerd op basis van leeftijd, waarbij de oudere partner vaak als actieve penetrator optrad. Gaandeweg namen exclusieve relaties tussen mannen met eenzelfde leeftijd en sociale achtergrond echter de bovenhand.³

In een aantal West-Europese steden ging dit gepaard met de opkomst van afgebakende homoseksuele subculturen die steeds zichtbaar-

Arnold Boonen, Jan van de Poll en zijn zoon Harmen Hendrick, 1700-1729

Bron: Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-1266

der werden in de samenleving.⁴ Heel wat sodomieten vertoonden 'verwijfd' gedrag, inclusief kledij, gebaren en bijnamen. Verder maakte men gebruik van openbare plaatsen zoals parken, publieke toiletten enzovoort om partners te vinden. Bovendien gingen bepaalde herbergen zich specifiek op sodomieten richten.⁵ In de Noordelijke Nederlanden werden deze netwerken genadeloos vervolgd. In 1730 veroorzaakte de arrestatie van een aantal Utrechtenaren die sodomie gepleegd hadden in de Domkerk een ware klopjacht doorheen de Republiek.⁶ Geruchten over ondergrondse netwerken zorgden ervoor dat rechtbanken in verschillende steden zoals Den Haag, Amsterdam en Leiden gingen samenwerken om verdachten op te sporen. Dit sneeuwbal effect bereikte uiteindelijk zelfs kleinere provinciedorpjes, waardoor tussen 1730 en 1811 ongeveer 800 sodomieprocessen plaatsvonden.⁷ Ook in Londen werd sodomie streng vervolgd tijdens de 18de eeuw. Voordien hadden slechts weinig sodomieprocessen plaatsgevonden op Engelse bodem, maar rond de eeuwwisseling keerde de publieke opinie.⁸ Talloze burgerini-

tiatieven werden in het leven geroepen om sodomieten actief op te sporen en over te dragen aan het gerecht.⁹ Hoewel verschillende Engelse sodomieten enkel tot de schandpaal veroordeeld werden, lieten heel wat van hen hierbij het leven nadat ze door de woedende volksmassa gestenigd werden.¹⁰

Terwijl het aantal terdoodveroordelingen wegens sodomie in bepaalde regio's hoge pieken scheerde, werd deze praktijk elders steeds meer in twijfel getrokken. In Pruisen werd de doodstraf wegens sodomie afgeschaft door Frederik de Grote en in 1794 vervangen door gevangenisstraf, geseling en verbanning.¹¹ De Parijse politie probeerde het 'sodomieprobleem' weliswaar via undercoveragenten onder controle te houden, maar men ging er niet van uit dat deze netwerken uitgeroeid konden worden.¹² De doodstraf werd er vervangen door gevangenisstraffen. Politiepatrouilles gingen preventief te werk opdat de jeugd van dergelijke zonden gevrijwaard bleef. Hoewel het justitieapparaat hierdoor deels de morele taak van de Kerk op zich nam, werd het religieuze discours omtrent sodomie meer en meer ach-

>>

terwege gelaten en vervangen door seculiere terminologie.¹³ Onder invloed van Franse Verlichtingsfilosofen, die sodomie eerder beschouwden als een sociaal probleem dan als een misdaad, werd de term *sodomite* in Parijse politiedossiers steeds vaker vervangen door het neutralere *pederaste*.¹⁴

Deviante seksualiteit in vroegmodern Brugge

Hoewel Brugge tijdens de middeleeuwen één van de belangrijkste Europese handelsknooppunten was, kon de stad tijdens de 18de eeuw de vergelijking met Parijs, Londen of Amsterdam al lang niet meer doorstaan.¹⁵ De relatief langdurige periode van vrede in de Oostenrijkse Nederlanden tijdens de tweede helft van de 18de eeuw zorgde dan wel voor economische impulsen en een aangroei van de Brugse bevolking,¹⁶ maar in tegenstelling tot de genoemde grootsteden was er geen sprake van een ontluikende homoseksuele subcultuur.

Dit betekent niet dat sodomie nooit opdook in de Brugse binnenstad. Tijdens de 15de en 16de eeuw werden er maar liefst 111 sodomieten veroordeeld tot de brandstapel. Dit houdt een aanzienlijk verschil in met vergelijkbare steden in de regio, waar sodomie minder stelselmatig vervolgd werd. In Leuven werden tussen 1400 en 1600 slechts veertien sodomieten geëxecuteerd, terwijl de Ieperse en Mechelse stadsbesturen in dezelfde periode respectievelijk acht en zeven sodomieten verbrandden.¹⁷ Hoewel de Brugse normatieve bronnen zoals de Hallegeboden geen informatie bevatten over sodomie, is het duidelijk dat dit misdrijf er consequent bestraft werd. Tijdens de 18de eeuw duikt sodomie echter slechts sporadisch op in de Brugse bronnen, en komen er nog amper veroordelingen voor in de rest van de Zuidelijke Nederlanden; een evolutie die reeds in de 17de eeuw in gang werd gezet.¹⁸

De zaak Joannes Baptiste Jacobs: de getuigenverslagen

Net vanwege het geringe aantal casussen is het proces tegen Joannes Baptiste Jacobs zo belangrijk, aangezien de bewaarde getuigenissen ons een eerste aanzet geven over hoe de Oostenrijkse Nederlanden zich verhouden tot de internationale ontwikkelingen in de houding tegenover sodomie in de achttiende eeuw. Jacobs kwam voor het eerst onder de aandacht van de Brugse schepenen op 30 maart 1781. Hij werd gearresteerd nadat het stadsbestuur een ‘memorie’ toegestuurd kreeg van priester Caijetan van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hierin werd Jacobs beschreven als een “bederver van jonge knechtjens.” Caijetan wist dat Jacobs jongetjes naar zijn huis in het “Klein Eeckhoutstraetjen” lokte om er hen “alles dat tusschen mangeslagte tegen natuere kan bedreven worden” aan te leren. Aangezien de buurt dit aanstootgevend vond, moest er volgens Caijetan iets gebeuren. Hij nam alvast het voortouw via een lijst met “bedorven

Bron: Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1896-A-19368-2721

Jan Luyken, De vernietiging van Sodom, 1712

spruiten” die wilden getuigen over hun seksuele contacten met Jacobs.¹⁹

Uiteindelijk werden vijftien getuigen gevonden. De eerste van deze ‘bedorvenen’ was Joannes Deplanck, op dat moment 27 jaar oud en -net als Jacobs- als blauwwever aan de slag. Toen ze elkaar leerden kennen was Joannes echter tien à elf jaar oud. Een vriend van Joannes had hem indertijd meegebracht naar Jacobs’ huis, waar Joannes meteen diens “partije” in de handen geduwd kreeg. Hoewel Joannes geschrokken wegliep, nam zijn vriend hem een paar weken later opnieuw mee, waarop ze beiden Jacobs moesten masturberen. Jacobs probeerde ook bij Joannes “den nature af te trekken,” maar dat bleek vanwege zijn jonge leeftijd onmogelijk. Sindsdien ging hij geregeld langs bij Jacobs waarop hetzelfde ritueel zich telkens afspeelde. Toen hij vijftien was, merkte Joannes dat er ook bij hem “yet af quam gelyck waeter,” waardoor hij zich begon af te vragen of hij geen zonde beging. Hoewel Jacobs hem verzekerd had dat dit niet het geval was (“waer voor hebben wy dit als om te ghebruycken?”), ging Joannes uiteindelijk toch zijn daden opbiechten. Toen hij hoorde dat dit een van de ergste zonden was die een mens kon plegen en dat hem eeuwige verdoemenis wachtte, huilde Joannes bittere tranen. Hij besloot niet langer in te gaan op de uitnodigingen van Jacobs, die hem na een tijdje met rust liet. Naast zijn eigen broers Joseph en Pieter somde Joannes ook nog een reeks jongens op die niet voorkwamen in Caijetans lijstje, waardoor de omvang van Jacobs’ misdaden enkel toenam.²⁰

Heel wat jongens vertelden een gelijkaardig

verhaal. Ze ontmoetten Jacobs toen ze ongeveer veertien of vijftien jaar oud waren, moesten hem masturberen en kwamen hierbij soms zelf klaar. Bij sommige jongens ging Jacobs een stap verder. Joseph Deplancke, een 22-jarige garenwinder, vertelde hoe Jacobs verschillende keren zijn penis tussen zijn benen stak om “alsoo synne nature te storten.” Dit was ook het geval bij Frans Norre, een 21-jarige blekersknecht, waar Jacobs vrij gewelddadig mee omging. Toen Frans de eerste keer bij Jacobs binnenkwam, hief hij meteen zijn schort op waaronder hij niks bleek aan te hebben en greep hij Frans’ penis vast. “Niet jegenstaende alle het geweld dat hy daertoe aen hem dede,” lukte het Jacobs echter niet om Frans te doen ejaculeren aangezien dit “om synne jonckheyt onmogelyk was.” Ook Frans moest nu en dan met zijn benen open staan, waarna Jacobs zijn penis tussen Frans’ benen stak en “aen sigh de nature verweckte die telkens op de grond viel, segghende dat dit op soo een maniere meer deught dede.” Jacobs bleef “met vehement geweld” proberen om Frans te doen ejaculeren en dwong de jongen bovendien ook om hem oraal te bevredigen hoewel hij hierdoor naar eigen zeggen “ghedegouteert” was.²¹

De notie onschuld is een belangrijke constante in de getuigenissen van Jacobs’ slachtoffers. Frans Norre beweerde dat het niet bij hem opkwam om zijn daden te biechten, aangezien hij niet wist dat dit een zonde was. Ook Pieter Deplancke, een zeventienjarige blauwwever, vertelde hoe hij twee jaar lang regelmatig bezoeken bracht aan Jacobs, waarbij hij Jacobs “aen synne partye heeft laeten trekken, sonder dat hy kende wat hy dede.” Na verloop van tijd voelde Pieter wroeging en vroeg hij Jacobs: “maer magh dit ghebeuren,” waarop hij als antwoord kreeg dat dit geen kwaad kon en “dat er velen waeren die dit deden.” Toen Pieter van zijn baas -die op een of andere manier op de hoogte moet zijn geraakt- hoorde dat “sulcke saeken van mans met mans groot quaet was,” aangezien er “vele steden door vergaen waeren,” besloot Pieter te gaan biechten. Van zijn biechtvader vernam hij nogmaals wat voor “groot quaet” zulke zaken waren.²²

Anderen beschreven hun seksuele handelingen met Jacobs als onschuldig kattenkwaad. Michiel Kegels, een achttienjarige weversleerling, had vijf jaar voordien contact met Jacobs, waarbij Jacobs zo heftig met Michiel tekeerging “dat hy haest qualyck vielt.” Tijdens zijn tweede bezoek had Michiel “casueel eenen spaenschen peper bij sich,” en stak die naar eigen zeggen op een bepaald moment in Jacobs’ anus “om hem te affronteren.” Dit moet Michiels vrienden, Bernaert Denolf en Theodor Koninck geïnspireerd hebben om Jacobs een lesje te leren (“soo hy wat doet, wy sullen hem oock wat doen.”) Gewapend met een nieuwe portie Spaanse pepers, die Theodor had uitgedeeld “in cas hy sigh blootstelde,” gingen ze Jacobs opnieuw opzoeken. Het leek er even op dat hun stoutmoedige plan op niets zou uitdraaien, want nadat ze reeds een halfuur bij Jacobs binnen waren geweest, konden ze hem

niks verwijten, behalve dat hij “vuyle klap was klappende.” Toen ze op het punt stonden om te af te druipen, hief Jacobs uiteindelijk toch zijn schort op en vroeg hen om zijn penis aan te raken, waarna Bernaert de Spaanse pepers bovenhaalde en die “terstont aen synne partye streek onder synne schorte (...) om hem te belletten van dit nogh te doen.”²³

Heel wat ondervraagden beseften slechts na het biechten dat ze een misdrijf gepleegd hadden.²⁴ Michiel Kegels verkeerde dankzij Jacobs in de illusie dat wat ze deden geen kwaad kon als het “jongers onder maelkanderen waren,” en dat het “maer quaet en was als dit met vrouwevolek gebeurde.” Pas nadat hij in een sermoen hoorde dat gehele steden gestraft waren om deze zonde, kwam Michiel tot inzicht.²⁵ De naïviteit van de getuigen blijkt ook uit het feit dat heel wat jongens via Jacobs hun eerste seksuele voorlichting kregen. Toen Benedictus Laba, een 21-jarige smidsknecht, zeven jaar voordien seksueel contact had met Jacobs, kreeg hij te horen dat dit was “om te leeren kinders maecken, tgonne hy niet kende.” Ook Pieter Deplancke kreeg te horen dat “daer van de kinders quaemen,” zonder dat hij begreep wat Jacobs hiermee bedoelde.²⁶

Het is moeilijk na te gaan in hoeverre deze onschuld voorgewend werd om strafvermindering te krijgen. Joseph Decorte, een 27-jarige mossel- en garnalenverkoper, beweerde bijvoorbeeld dat hem nooit iets onbetamelijks was opgevallen aan Jacobs, maar wist dan weer wel dat hij “vele vuyle klap was clappende.” Bovendien bleek hij zelf ook “syne nature verweekt” te hebben bij Jacobs. Joseph raadde Jacobs weliswaar aan dat hij beter kon trouwen in plaats van zich met zulke zaken in te laten, maar toch was het voor Joseph nodig dat zijn biechtvader hem “het groot quaet uytleyde,” vooraleer hij doorhad in wat voor zaken hij betrokken was geraakt.²⁷

Hoewel de jongeren vaak beweerden niet te weten wat er zich precies bij Jacobs thuis afspeelde, lijkt het erop dat de buurt rond het “Klein Eeckhoudstraetjen” zich hier een goed beeld van kon vormen. Er werd namelijk geroddeld over het in- en uitloep van jongens ten huize Jacobs.²⁸ Bovendien werd gefluisterd dat hij een “grooten vuylbaert” was, “de jongers aenraeckte” en “vuyligheyt met jongers bedreef.” Hoewel priester Caijetans beweerde dat de buurt hierover erg ontstemd was, valt het op hoe passief Jacobs’ omstaanders reageerden. Toen Theodor Koninck, samen met Bernaert Denolf en Michiel Kegels, op het punt stond om bij Jacobs binnen te gaan, werd hij door zijn oudere zus weggeroepen. Hoewel zij vermoedelijk op de hoogte was van wat er zich binnenskamers afspeelde, weerhield ze de andere jongens er niet van om Jacobs’ woning te betreden. Gelijkaardige reacties vinden we terug in het verhaal van Joseph Vyncke, een 29-jarige metsler, die zeven jaar voordien met zijn ouders had ingewoond bij Jacobs. Hoewel hij beweerde “seer onnoosel in die materie” te zijn, had hij zich ook door Jacobs ‘oneerlijk’ laten aanraken tot hij

klaarkwam. Toen hij betrapt werd door zijn moeder, besloot het gezin Vyncke te verhuizen, zonder evenwel aangifte te doen.²⁹

Kinderen en seksualiteit in de vroegmoderne tijd

Wellicht vreesden Josephs ouders dat hun zoon, omwille van zijn leeftijd, niet als slachtoffer maar als mededader beschouwd zou worden. Deze vrees was niet onterecht. In de vroegmoderne tijd ontbrak het namelijk aan duidelijke regels over de leeftijd waarop kinderen als seksueel actieve volwassenen werden beschouwd.³⁰ In de Zuidelijke Nederlanden werd men normaal rond de leeftijd van 25 jaar verantwoordelijk geacht voor zijn eigen seksuele daden. In andere regio’s werd men een stuk sneller seksueel volwassen. De zogenaamde *age of consent* lag in vroegmodern Engeland op veertien jaar voor jongens en voor meisjes zelfs op twaalf.³¹

Het concept ‘kind’ was dus geen duidelijk afgebakend gegeven. Philippe Ariès stelde zelfs dat het kind pas ‘ontdekt’ werd in de 18de eeuw. Voordien werden kinderen beschouwd als kleine volwassenen die zo snel mogelijk economisch moesten renderen.³² Sindsdien zag men kinderen als wezens met een eigen identiteit. Men werd zich bewust van het belang van zedigheid in hun bijzijn, waardoor kinderen steeds minder expliciete voorlichting kregen. Er is echter heel wat kritiek op deze stelling gekomen; zo kregen jongeren in de Nederlanden meestal wel voorlichting via familie en vrienden.³³ Toch stellen we in de zaak Jacobs vast dat kinderen volledig in het ongewisse werden gelaten. Bovendien ging de klemtoon steeds vaker liggen op het bedwingen van lichamelijke behoeftes. Vooral masturbatie, een seksuele praktijk die veelvuldig voorkomt in de zaak Jacobs, werd onderwerp van verhitte discussie in 18de-eeuws Europa nadat verschillende medische

traktaten opwierpen dat masturberen talloze fysieke aandoeningen veroorzaakte en dus moest worden tegengegaan.³⁴

Gezien de toenmalige kijk op kinderen en seksualiteit, kunnen we de term ‘pedofilie’ niet zomaar toepassen op de 18de eeuw. Zeker aangezien kindermisbruik bij jongetjes als sodomie werd beschouwd, terwijl dat bij meisjes als verkrachting werd behandeld.³⁵ Het is bovendien moeilijk om vast te stellen of dit soort misbruik vaak voorkwam. Er bestond namelijk een grote bereidheid om dergelijke zaken binnen de gemeenschap te houden zonder tussenkomst van de autoriteiten;³⁶ een attitude die blijkbaar ook aanwezig was in Jacobs’ ‘gebuurte’, getuige de jongens die zelf een ‘strafexpeditie’ opzette en de burens die lieten betijen. Hierdoor bleef Jacobs jarenlang ongestraft; Joannes Deplancke was namelijk 27 toen hij ondervraagd werd, maar slechts tien toen hij voor het eerst met Jacobs in contact kwam. Dit betekent dat Jacobs minstens zeventien jaar lang als sodomiet bekend stond in de buurt voor ingegrepen werd. Bovendien werd in vroegmodern Europa de grens tussen misbruik en instemming minder strikt getrokken dan vandaag.³⁷ Hoewel jonge leeftijd vaak als verzachtende omstandigheid werd ingeroepen, nam men in de praktijk vaak ad-hoc-beslissingen wanneer kinderen betrokken raakten in sodomieprocessen. In 1602 veroordeelden de Brugse autoriteiten bijvoorbeeld twee kinderen tot de galg wegens medeplichtigheid aan sodomie.³⁸

Dat de gehoorde getuigen in de zaak Jacobs niet gestraft werden, is dus merkwaardig. Hoewel ze allemaal zeer jong waren toen de feiten gepleegd werden, konden de meesten tijdens hun ondervraging niet langer als kind worden aangeduid: hun leeftijd varieerde tussen 16 en 29. Bij slechts één getuige werd geen beroep vermeld. De anderen waren wel reeds professioneel aan de slag. Slechts vijf getuigen werden als “knecht” in een bepaald ambacht aange-

>>

Anoniem, Allegorie op de ontdekking van sodomie, 1730

Bron: Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-77.723

duid, terwijl de anderen zichzelf als “backer van functie,” “schoenmaker van style,” enzovoorts voorstelden. We kunnen er dus van uitgaan dat zij behoorlijk waren opgeklommen in de professionele hiërarchie.

De zaak Joannes Baptiste Jacobs: het eindoordeel

Blijkbaar hielden de Brugse schepenen rekening met het feit dat de getuigen zeer jong waren toen de feiten zich voordeden en indertijd oprecht niets afwisten van het zondige karakter van hun daden. Anderzijds is het ook mogelijk dat de schepenen publieke ophef rond de ‘onnoembare zonde’ wilden vermijden. Wanneer de medeplichtige jongeren onbestraft werden gelaten, vermeed men een massaproces en was de kans groter dat de affaire onder de radar bleef. Deze logica toont opvallende gelijkenissen met een andere ophefmakende sodomiezaak die datzelfde jaar in Antwerpen aan het licht kwam. Peter Stocker, een 40-jarige schoenmaker, werd ervan beschuldigd sodomie te plegen met meer dan honderd jongens.³⁹ De Antwerpse schepenen waren oorspronkelijk van plan om Stocker in het geheim te wurgen in de gevangenis waarna zijn lijk ter afschrikking getoond zou worden aan zijn slachtoffers/mededaders. Op advies van de Geheime Raad te Brussel, die deze zaak “avec tout le secret possible” wou afhandelen, werd Stocker echter ‘s nachts gedropt aan de grens van de Zuidelijke Nederlanden en voor eeuwig verbannen. Stockers partners werd op het hart gedrukt nooit meer over deze gebeurtenissen te spreken.⁴⁰

Er zijn heel wat parallellen te trekken tussen beide sodomie zaken. Beide mannen lokten jongelingen naar hun huis voor seks. Net als Jacobs kon Stocker deze werkwijze jarenlang toepassen zonder in aanraking te komen met het gerecht. Net als Jacobs schilderde Stocker het misdrijf af als onbenullig; vloeken was een veel ergere zonde, en hij wist uit eigen hand dat zelfs priesters sodomie pleegden. Net als bij Jacobs kwamen veel van Stockers slachtoffers pas in de biechtstoel te weten dat sodomie een grote zonde was. In tegenstelling tot de Brugse schepenen echter lijken hun Antwerpse collega’s beter op de hoogte van het bestaan van sodomitische netwerken. Geïnteresseerd hoorden ze Stockers partners uit over ontmoetingsplaatsen en verleidingstactieken. Stocker verklaarde dat hij seks had met heel wat “ordentelyke lieden” en dat hij gelijkaardige mannen kende in Gent en Rijssel waar “dat kwaed soo groot niet geacht en word.”⁴¹ De Brugse Jacobs zei weliswaar tegen zijn partners “dat er velen waeren die dit deden,” maar toch stelden de schepenen geen vragen over het bestaan van een netwerk tijdens zijn verhoor.

In datzelfde verhoor gaf Jacobs toe dat men hem “in het publyc opleggt dat hy jongers soude misleyt ende oneerlyck aengerackert hebben,” wat nogmaals aantoonde hoe goed de omgeving van Jacobs op de hoogte was van zijn seksuele activiteiten. Jacobs bekende uiteinde-

Frans Hogenberg, Brugse monniken op de brandstapel, 1578

lijk dat hij jongens naar zijn huis lokte en “dat sy malkanderen aen de partye gemelekt hebben ende hunne nature storten.”⁴² Men vroeg hem hoe lang hij dit al deed en Jacobs antwoordde dat hij hier sinds de dood van zijn moeder een jaar of acht voordien mee begonnen was, hoewel bleek uit de getuigenis van Joannes Deplancke dat Jacobs zich al veel eerder aan jongens vergrepen had. Verder moest Jacobs een schatting maken van het aantal keer dat dit gebeurd was, gaande van twee à drie keer met Joseph Vyncke tot een twintigtal keer met Joseph en Pieter Deplancke. Jacobs dacht hij ongeveer twee maanden voordien voor het laatst seks had gehad met een jongen. Deze schattingen dienen met een korrel zout te worden genomen. Jacobs beweerde namelijk dat hij 25 à 26 jaar oud was terwijl zijn zus volhield dat hij minstens veertig was. Uiteindelijk beslisten de burgemeester en schepenen dat Jacobs’ gedrag “een schrickelyck quaet was, dat volgens alle wetten ten hoogste strafbaer is.” Joannes Baptiste Jacobs werd dan ook gecolloqueerd in het provinciaal tuchthuis van Gent, waar hij dertig jaar moest verblijven “in eene plaetse afgesondert van de andere ghevanghenen.”⁴³ Waarop de rust in het Kleine Eeckhoustraatje kon terugkeren.

Conclusie

Dit artikel begon met de historiografische vaststelling dat attitudes tegenover sodomie ingrijpend wijzigden tijdens de 18de eeuw. In verschillende steden ontstonden netwerken waar mannen die op mannen vielen elkaar konden treffen. Reacties op deze zogenaamde subcultuur varieerden nogal. In de Noordelijke Nederlanden en Engeland leidde dit tot verwoede pogingen om sodomie met wortel en tak uit te roeien, in andere regio’s zoals Frank-

rijk begon men sodomieten minder als individuele zondaars en meer als sociale categorie te behandelen.

Dankzij de casus Jacobs kunnen we nagaan hoe de Zuidelijke Nederlanden zich verhiielden tegenover deze internationale ontwikkelingen. Hoewel op sodomie officieel nog steeds de doodstraf stond, merken we sinds de 17de eeuw een sterk dalend aantal veroordelingen in de regio. Bovendien werden sodomieten tijdens de 18de eeuw in toenemende mate verbannen of tot celstraffen veroordeeld. Deze evolutie komt waarschijnlijk voort uit een bekommernis om de bevolking zo weinig mogelijk te confronteren met ‘tegennatuurlijke’ seksualiteit. In het Antwerpse proces tegen Stocker komt een zeer duidelijke bezorgdheid naar voren om de onschuld en onwetendheid van de bevolking niet te schaden door zijn ‘gruwelijke’ feiten aan het licht te brengen. Dit soort overwegingen lijkt een stuk minder aan de orde in het geval van Jacobs. Waarschijnlijk was het stadsbestuur zich er terdege van bewust dat Jacobs’ misdrijven een publiek geheim waren.

Toch werd Jacobs als een alleenstaand geval beschouwd. Het feit dat de zaak jaren aansleepte en er daardoor heel wat personen bij betrokken waren, deed bij de schepenen geen vermoeden ontstaan over eventuele geheime netwerken. De seksuele relaties die Jacobs met de minderjarige jongens aanknoopte, stemmen dan ook niet goed overeen met het model naar voren geschoven door Trumbach en andere historici, waarbij 18de-eeuwse sodomieten steeds vaker exclusieve relaties aangingen met mannen met een gelijkaardig sociaal profiel. De zaak Jacobs volgt eerder het laatmiddeleeuwse model, waarbij sodomitische relaties hiërarchisch georganiseerd waren op basis van leeftijd. Brugge was hierin weliswaar geen al-

leenaand geval. Ook in Hamburg bijvoorbeeld was er tijdens de 18de eeuw weinig te merken van een subcultuur en was sodomie gebaseerd op ongelijkheid tussen beide partners.⁴⁴

Ook het discours dat naar voren komt in het proces Jacobs lijkt eerder uit de late middeleeuwen dan uit de 18de eeuw te stammen. In 18de-eeuws Londen werd iemand die seksuele verlangens voor kinderen koesterde als een specifiek 'soort persoon' beschouwd,⁴⁵ maar van dergelijke inzichten is geen sprake in het Brugse dossier, waar het religieuze discours opvalt. Eerder dan als een sociale categorie, worden sodomieten er ook in de 18de eeuw nog als individuele zondaars gezien. Dit blijkt zowel uit het belang van de biecht in het opsporen van sodomiegevallen, als uit de Bijbelse verwijzingen naar Sodom en Gomorra. Hierover werd bovendien niet alleen gepredikt vanop de kansel, ook de lekenbevolking bediende zich van dit discours om te wijzen op het grote gevaar dat sodomie inhield.

De zaak Jacobs biedt dus niet alleen een essentieel inzicht in hoe stedelijke gemeenschappen tijdens deze periode omgingen met kinderen en seksualiteit, ze toont ook aan dat de geschiedenis van homoseksualiteit geen uniforme evolutie doormaakte, maar dat er net heel wat regionale verschillen konden optreden. De Brugse processtukken wijzen daarvoor ook op het belang van lokale casestudies in het onderzoek naar seksualiteit in het verleden, aangezien ze bepaalde aannames in de historiografie terecht nuanceren. ///

Noten:

- Mijn oprechte dank aan Maja Mechant die me op het spoor van Joannes Baptiste Jacobs bracht en zo mijn achttiende-eeuwse 'excursie' stimuleerde.
- M. Foucault, *De wil tot weten*. Nijmegen, 1984.
- R. Trumbach, 'Sodomitical Assaults, Gender Role, and Sexual Development in Eighteenth-Century London', in: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The Pursuit of Sodomy. Male Homosexuality in*

- Renaissance and Enlightenment Europe*. New York, 1989, p. 408.
- D. Higgs (red.), *Queer Sites: Gay Urban Histories Since 1600*. Londen, 1999.
  - R. Norton, *Mother Clap's Molly House: The Gay Subculture in England, 1700-1830*. Londen, 1992.
  - L. Boon, 'Dien godlosen hoop van menschen'. *Vervolg van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*. Amsterdam, 1997.
  - T. van der Meer, *Sodomys zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd*. Nijmegen, 1995, pp. 83-89.
  - S. Poole, 'Bringing great shame upon this city': Sodomy, the Courts and the Civic Idiom in Eighteenth-Century Bristol', in: *Urban History*, 34 (2007) 1, p. 117.
  - R. Trumbach, *Sex and the Gender Revolution. Volume 1: Heterosexuality and the Third Gender in Enlightenment London*. Chicago, 1998, p. 91.
  - J. Greene, 'Public Secrets: Sodomy and the Pillory in the Eighteenth Century and Beyond', in: *The Eighteenth Century*, 44 (2003) 2-3, p. 204.
  - J. Steakley, 'Sodomy in Enlightenment Prussia: From Execution to Suicide', in: *Journal of Homosexuality*, 16 (1989) 1-2, p. 166.
  - J. Merrick, 'Sodomitical Inclinations in Early Eighteenth-Century Paris', in: *Eighteenth-Century Studies*, 30 (1997) 3, p. 291.
  - M. Rey, 'Police and Sodomy in Eighteenth-Century Paris: From Sin to Disorder', in: K. Gerard en G. Hekma (red.), *The Pursuit of Sodomy*, p. 143.
  - J. Merrick, 'Commissioner Foucault, Inspector Noël, and the "Pederasts" of Paris, 1780-3', in: *Journal of Social History*, 32 (1998) 3, p. 301. De term 'pederast' vond ook bij ons ingang: W. Dupont, 'Pederasten op de Place royale. Een fragment uit het vergeten verleden van Brussel', in: *Leidschrift*, 26 (2011) 1, p. 82.
  - Over Brugge tijdens de 18de eeuw: L. Vandamme en J. D'hondt, '17de en 18de eeuw. Op zoek naar een nieuwe bestemming', in: M. Reyckaert en A. Vandewalle (red.), *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*. Tiel, 1999.
  - Schattingen variëren tussen 28,000 en 30,000 individuen. H. Deneweth, 'Een demografische knoop ontward? Brugge bevolkingscijfers voor de vroegmoderne tijd', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 147 (2010) p. 26.
  - Deze cijfers zijn gebaseerd op baljuwrekeningen die tijdens mijn doctoraatsonderzoek geanalyseerd werden. Voor informatie over de Brugse cijfers: M. Boone, 'State Power and Illicit Sexuality: The Persecution of Sodomy in Late Medieval Bruges', in: *Journal of Medieval History*, 22 (1996) 2, p. 135.
  - In de 17de eeuw werden slechts twee sodomiezaken vastgesteld in Brugge. Dit betekent niet dat deviante seksualiteit niet langer vervolgd werd; zo werd prostitutie in toenemende mate bestraft: M. Mechant, "Betycht van hoererij". Het gebruik van de Brugse processen voor onderzoek naar prostitutie (1750-1790)", in: H. Deceulaer en L. Puccio, *Het pleit is in den zak! Procesdossiers uit het ancien régime en hun perspectieven voor historisch onderzoek: acta van de studiedag gehouden op het Algemeen Rijksarchief*. Brussel, 2014, pp. 221-35.
  - Rijksarchief Brugge (hierna RAB), TBO 119 (Fonds Stad Brugge), nr. 716 (Registers van instructies verklaringen en getuigen

- 1781), cahier 3, memorie bijgevoegd tussen pp. 24 en 25.
- RAB, nr. 716, cahier 6 ll, p. 1.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, pp. 2-3.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, pp. 4-6.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, pp. 8-10.
  - Over biecht en vroegmoderne seksualiteit: P. Hurteau, 'Catholic Moral Discourse on Male Sodomy and Masturbation in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: *Journal of the History of Sexuality*, 4 (1993) 1, p. 2; S. Haliczzer, *Sexuality in the Confessional: A Sacrament Profaned*. Oxford, 1995.
  - Over vroegmoderne preken: G. Vanden Bosch, *Hemel, hel en vagevuur. Preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw*. Leuven, 1991.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, p. 5, p. 13.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, pp. 6-7.
  - Over roddels in de 18de eeuw: E. Hofman, 'An Obligation of Conscience: Gossip as Social Control in an Eighteenth-Century Flemish Town', in: *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 21 (2014) 5, pp. 653-70.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, p. 4, pp. 7-8.
  - W. Naphy, 'Under-Age Sexual Activity in Reformation Geneva', in: G. Rousseau (red.), *Children and Sexuality. From the Greeks to the Great War*. New York, 2007.
  - S. Toulalan, "'Unripe" Bodies: Children and Sex in Early Modern England', in: K. Fisher en S. Toulalan (red.), *Bodies, Sex, and Desire from the Renaissance to the Present*. Basingstoke, 2011, p. 132; M. Ingram, 'Child Sexual Abuse in Early Modern England', in: M. Bradick en J. Walter (red.), *Negotiating Power in Early Modern Society. Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland*. Cambridge, 2001, p. 64.
  - P. Ariès, *De ontdekking van het kind. Sociale geschiedenis van school en gezin*. Amsterdam, 1987. Voor een inleiding tot de kindertijd in de 18de eeuw: E. Foyster en J. Marten (red.), *A Cultural History of Childhood and Family in the Age of Enlightenment*. Oxford, 2010.
  - B. Roberts en L. Groenendijk, "'Wearing out a pair of fool's shoes": Sexual Advice for Youth in Holland's Golden Age', in: *Journal of the History of Sexuality*, 13 (2004) 2, pp. 139-56.
  - J. Stengers en A. Van Neck, *Masturbation, The History of a Great Terror*. New York, 2001, p. 37; T. Laqueur, *Solitary Sex. A Cultural History of Masturbation*. New York, 2003, p. 184.
  - Over kindermisbruik bij meisjes in Brugge: T. Claerhout, "'Vuylighydt ende onkuyschheit": Pedofilie in Brugge tijdens de achttiende eeuw." Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2014.
  - J. Merrick, 'Chaussons in the Streets: Sodomy in Seventeenth-Century Paris' in: *Journal of the History of Sexuality*, 15 (2006) 2, p. 170.
  - S. Toulalan, 'Child Sexual Abuse in Late Seventeenth and Eighteenth-Century London: Rape, Sexual Assault and the Denial of Agency', in: N. Goose en K. Honeyman, (red.), *Children and Childhood in Industrial England: Diversity and Agency, 1650-1900*. Aldershot, 2013.
  - Brussel, Algemeen Rijksarchief (hierna ARA), Rekenkamer 13790, ongefolieerd.
  - F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*. Brussel, 1981, pp. 160-62; G. Deubeckelaere, 'Hoe meer zielen hoe meer vreugde. Homosubcultuur in Antwerpen 1781', in: *De Homokrante*, 10 (1983), pp. 9-12; Antwerpen, Felixarchief, V164 (Vierschaarboek 1776-1792), pp. 68-69.
  - ARA, Geheime Raad: Oostenrijkse Periode, 576/B, ongefolieerde briefwisseling.
  - Antwerpen, Felixarchief, 731#1514 (map over pederastiemisdrijven "knapenschennis"), ongefolieerde ondervragingen.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, p. 14.
  - RAB, nr. 716, cahier 6 ll, pp. 15-17.
  - J. Michelsen, 'Von Kaufleuten, Waisenknaben und Frauen in Mannkleidern. Sodomy im Hamburg des 18. Jahrhunderts', in: *Zeitschrift für Sexualforschung*, 9 (1996) 3, p. 227.
  - S. Toulalan, "'Is He a Licentious Lewd Sort of a Person?": Constructing the Child Rapist in Early Modern England', in: *Journal of the History of Sexuality*, 23 (2014) 1, p. 22.

Jonas Roelens (1990) is als aspirant bij het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Zijn doctoraatsonderzoek bestudeert het stedelijk discours over sodomie in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden.

Contact: jonas.roelens@ugent.be

Frederik Bouttats de Oude, Levenstrap, ca. 1600-1666

Een Groningse ontslagzaak gevolgd door een landelijke discussie over een arbeidsverbod voor gehuwde onderwijzeressen rond 1900

Ontslag van onderwijzeressen bij huwelijk of zwangerschap

Veendam haalde in 1904 het landelijke nieuws met het gedwongen ontslag van een onderwijzeres wegens zwangerschap. Onderwijzeres Bieze-Ullman had geweigerd om zelf ontslag te nemen, terwijl het gemeentebestuur dit expliciet aan haar had gevraagd. Deze Groningse ontslagzaak zwengelde de discussie aan over de positie van gehuwde en zwangere onderwijzeressen in de school.

/ Greetje Bijl /

In de negentiende eeuw was de lagere school met co-educatie nog een echt ‘mannenbolwerk’. Vrouwen waren na 1878 ingezet om het onderwijzerstekort aan te vullen. Onderwijzeressen waren een nieuwe verschijning in de gemengde lagere school en zij moesten hun positie als nieuwkomers nog vestigen. Vóór de ontslagzaak in 1904 werd er in het officiële verslag van de Commissie van Onderwijs in Groningen met geen woord gesproken over gehuwde en zwangere onderwijzeressen. Toch verdedigde het gemeentebestuur van Veendam het besluit tot ontslag met een verwijzing naar “de vroeger heersende gewoonte” dat een onderwijzeres bij het aangaan van een huwelijk zelf ontslag nam. De vraag rijst of de gehuwde onderwijzeres in Veendam een uitzondering was op deze ongeschreven regel. Bleven onderwijzeressen ongehuwd, of namen ze, al dan niet onder sociale druk, zelf ontslag bij een huwelijk, of konden ze na hun huwelijk zonder problemen doorwerken?

Dit artikel is gebaseerd op mijn proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen*. Hierin is uitgebreid onderzoek gedaan naar de loopbaan, huwelijk en sociale achtergrond van de onderwijzeressen die in de periode 1848-1887 in Groningen de bevoegdheid tot het geven van onderwijs haalden. In dit artikel wordt de vraag beantwoord of onderwijzeressen in het laatste kwart van de negentiende eeuw bleven doorwerken na het huwelijk of zelf ontslag namen. De ontslagzaak in Veendam was aanleiding voor een landelijke discussie over de positie van gehuwde en zwangere onderwijzeressen in de school en de invoering van zwangerschapsverlof. Hoe verliep deze discussie die uiteindelijk leidde tot een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen?

Bron: Privé collectie A. Stuurman-Bieze

Geertruida Margaretha Ullman (1875-1962) was onderwijzeres in de school aan het Beneden-Oosterdiep in Veendam. In 1904 verzette zij zich tegen haar ontslag wegens zwangerschap.

Het gedwongen ontslag van een onderwijzeres in Veendam

Onderwijzeres Geertruida Margaretha Ullman¹ (1875-1962) was in 1903 getrouwd met onderwijzer Willem Bieze. Het echtpaar was werkzaam in de school aan het Beneden Oosterdiep in Veendam. In het voorjaar van 1904 was onderwijzeres Bieze-Ullman meermalen van school afwezig vanwege haar zwangerschap. Om die reden vroeg zij per 1 mei verlof aan. Onderwijzeres Bieze-Ullman bood aan om op haar kosten een plaatsvervangster aan te stellen voor enkele weken na de bevalling. Het college van Burgemeester & Wethouders en de arrondissementschoolopziener keurden het verlof goed omdat “eene vrouw, zwanger zijnde, fysiek in de klasse zeer dikwijls veel minder waard zal zijn dan anders”, maar verzochten haar per 1 juli 1904 zelf ontslag aan te vragen. Aangezien onderwijzeres Bieze-Ullman niet op dit verzoek inging, besloot de gemeenteraad “in het belang van het onderwijs” en “in het belang van haar huishouding” haar wegens zwangerschap te ontslaan.² Een wethouder en twee raadsleden stemden tegen omdat dit ontslag de verhouding tussen de gemeente en haar ambtenaren aantastte. De on-

derwijzeres had tien jaar haar werk naar behoren uitgevoerd en het was volgens hen “dracoonisch” om haar zomaar te ontslaan. Ambtenaren hadden een contract dat niet zomaar geschonden kon worden, want anders zou men dit ook bij ziektegevallen kunnen doen.³

De onderwijzeres en haar echtgenoot accepteerden het ontslag niet en maakten bezwaar bij het gemeentebestuur. Zwangerschap was volgens hen geen wettige grond voor ontslag. Vanuit het hele land kreeg onderwijzeres Bieze-Ullman steunbetuigingen, zowel uit de onderwijswereld als de vrouwenbeweging, onder meer van het hoofdbestuur van de ‘Bond van Nederlandsche Onderwijzers’ (BvNO) en het ‘Nederlandsch Onderwijzers Genootschap’ (NOG), en het bestuur van de ‘Vrije vrouwenvereniging’ in Amsterdam. Al deze verenigingen waren van mening dat het moederschap geen reden voor ontslag was.

De Gedeputeerde Staten van Groningen (het provinciebestuur) die het gemeentebesluit moest goedkeuren, zat met deze kwestie in zijn maag en won daarom advies in bij de Groningse schoolopzieners. De schoolinspectie erkende het belang van onderwijzeressen in de school, maar vond dat de positie van een onderwijzeres veranderde zodra zij trouwde.

“Noemt men zulks een achterstelling van de vrouw bij den man”, zo schreef de schoolinspectie, “dan is zulks niets anders dan een natuurlijk verschijnsel”. Het ontslag kon niet worden vergeleken met een andere zaak in de Friese gemeente Idaarderadeel. In die gemeente werden onderwijzeressen verplicht hun voornemen voor een huwelijk minstens drie maanden van tevoren aan de gemeenteraad bekend te maken en deze aankondiging werd dan beschouwd als een aanvraag voor ontslag. Een Koninklijk Besluit had dit raadsbesluit vernietigd, omdat het in strijd was met artikel 29 van de onderwijswet, waarin de redenen voor ontslag van een onderwijsgevende waren vastgelegd. Volgens de schoolinspectie kon het ontslag van de onderwijzeres in Veendam vergeleken worden met de regel om onderwijzeressen op de ‘bewaarscholen’ voor kleuters bij zwangerschap te ontslaan. Nu was deze onderwijzeres afwezig vanwege haar zwangerschap. Daarom zag de schoolinspectie geen wettelijke bezwaren tegen dit ontslag. De onderwijzeres had bij het aangaan van haar huwelijk zelf bij de gemeente moeten informeren naar de gevolgen voor haar werk. Zij moest weten dat de “toestand eener vrouw door het huwelijk eene zoodanige verandering” onderging en zij behoorde zelf na te gaan of ze nog geschikt was voor haar werkzaamheden. De schoolinspectie nam het haar zelfs kwalijk dat zij ondanks “duidelijke wenken” niet zelf ontslag had aangevraagd.⁴

Zowel het gemeentebestuur als de schoolinspectie vonden het ontslag gerechtvaardigd. Toch kon Gedeputeerde Staten niet anders dan het gemeentebesluit afkeuren, omdat het onwettig was. Aan het besluit tot ontslag lag de vooronderstelling ten grondslag dat als de onderwijzeres moeder was geworden, zij veel meer absent zou zijn. Gedeputeerde Staten oordeelde dat eerst moest worden bewezen dat het onderwijs leed onder haar moederschap. Was het daadwerkelijk het geval dat de onderwijzeres meer afwezig zou zijn, dan ging het belang van het onderwijs boven het individuele belang van het onderwijzend personeel.⁵ Gedeputeerde Staten waarborgde zo de rechtszekerheid van de onderwijzeres.

Ondertussen was onderwijzeres Bieze-Ullman op 26 juli 1904 bevallen van een zoon en kon zij spoedig weer aan het werk gaan. Het gemeentebestuur had met het ontslag een duidelijk signaal afgegeven dat de onderwijzeres

niet meer welkom was in de school. De gemeenteraad nam geen genoegen met het besluit van Gedeputeerde Staten en ging in beroep bij de Koningin. Minister Abraham Kuyper van Binnenlandse Zaken stelde de gemeenteraad in het gelijk en gaf in december 1904 zijn goedkeuring aan het ontslag van de onderwijzeres in Veendam.⁶ Wettelijke bepalingen ontbraken, maar de minister vond dat deze zaak in het belang van het onderwijs geregeld moest worden. De zorg voor een jong kind kwam op de ‘onderwijzeres-moeder’ te rusten, ook als zij haar

ding geheel in strijd met die bedoeling. Het moederschap werd zo beschouwd als een beroep, terwijl het vaderschap voor onderwijzers geen belemmering vormde om naast hun onderwijs ook nog andere functies uit te oefenen. Het verbod op nevenfuncties fungeerde in de Groningse praktijk namelijk als een soort vergunningstelsel.

Het besluit van de minister bood een precedent voor andere gemeenten om onderwijzeressen na hun bevalling te ontslaan. Bovendien breidde de discussie zich uit naar de posi-

Bron: Privé collectie A. Stuurman-Bieze

Groepsfoto van het onderwijzend personeel van de school aan het Beneden-Oosterdiep. Geertruida Margaretha Ullman is de tweede van links, zittend.

kind tijdens haar werktijd toevertrouwd aan een ander. Daarnaast hadden zowel onderwijzers als onderwijzeressen de taak om zich door voortdurende studie verder in het onderwijs te bekwamen. Na schooltijd hadden zij schoolwerk om na te kijken en moesten ze de les voor de volgende dag voorbereiden. De huiselijke zorg voor een gezin met jonge kinderen vormde hiervoor een belemmering die al snel “de onderwijzeres de opgewektheid en de frisheid van geest zal ontnemen”, aldus de minister.⁷ Minister Kuyper liet het oordeel van het bevoegd gezag zwaarder wegen dan het belang van de onderwijzeres. Als het gemeentebestuur en de schoolinspectie oordeelden dat het moederschap een nadelige invloed had op het onderwijs dan hoefde dit volgens de minister niet feitelijk worden bewezen.

Zowel de minister als de Groningse schoolinspectie rechtvaardigde het ontslag op basis van de artikelen 35 en 36 van de onderwijswet, waarin het verbod op nevenfuncties was bepaald. Deze artikelen waren bedoeld om te bewaken dat een onderwijsgevende “voor zijne betrekking zal leven” en zich niet liet afleiden door andere werkzaamheden. De schoolinspectie vond een gehuwde onderwijzeres die naast haar baan de zorg had voor een huishou-

tie van gehuwde onderwijzeressen in de school. Al in 1905 werden in verschillende Groningse gemeenten pogingen ondernomen om gehuwde onderwijzeressen te ontslaan. De gemeenteraad van Uithuizen had met goedkeuring van Gedeputeerde Staten van Groningen een verordening vastgesteld die bepaalde dat een onderwijzeres die in het huwelijk trad door de gemeenteraad werd ontslagen. Volgens de inspecteur van het lager onderwijs was deze bepaling in strijd met de wet aangezien deze bevoegdheid niet bij de gemeenteraad lag, want die kon alleen handelen op voordracht van het college van B&W of het schooltoezicht.⁸ Opvallend was dat de schoolinspecteur alleen kritiek had op de procedure, maar geen inhoudelijk bezwaar maakte tegen het ontslag. Al deze gemeentelijke verordeningen bleken niet rechtsgeldig te zijn. Alleen per individueel geval konden gemeentebesturen een voordracht tot ontslag indienen.

De “vroeger heersende gewoonte” om bij een huwelijk ontslag te nemen

In haar besluit tot ontslag verwees het gemeentebestuur van Veendam naar de “vroeger heersende gewoonte” dat een onderwijzeres bij het

Onderwijswetten van 1857 en 1878

Twee belangrijke onderwijswetten van Van der Bruggen uit 1857 en van Kappeyne van de Coppello uit 1878 regelden de procedure voor benoeming en ontslag van onderwijsgeevenden in het openbaar onderwijs. De gemeenteraad had het recht van benoeming en ontslag van onderwijsgeevenden, maar kon alleen handelen op voordracht van het college van B&W en de schoolopziener.

aangaan van een huwelijk zelf ontslag nam. De onderwijzeres in Veendam was na haar huwelijk gewoon blijven werken. Ze zei dat het haar niet bekend was dat ze ontslagen zou worden na haar zwangerschap, terwijl de schoolopziener beweerde dat zij “duidelijke wenken” in die richting had genegeerd. Verschillende vrouwenverenigingen en onderwijzersverenigingen beargumenteerden dat de onderwijzeres onrechtvaardig behandeld was, omdat ze niet van tevoren kon weten dat ze hiervoor ontslagen zou worden. Volgens de ‘Vrije Vrouwen Vereniging’, die opkwam voor de belangen van vrouwen, waren in Nederland meer gehuwde onderwijzeressen werkzaam die moeder waren van één of meerdere kinderen. En het was niet gebleken dat zij om die reden ongeschikt waren geworden voor hun functie.⁹ De liberale minister Jacob Kraus (1905-1908) verklaarde daarentegen dat voor 1904 het overgrote deel van de onderwijzeressen “kracht noch roeping” voelde om naast de huishouding ook nog te werken: “Zij gingen heen, zonder dat een wettelijk voorschrift hen er toe verplichtte.” Maar volgens de Egbertus Johannes Beumer van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), probeerden gemeenten al jarenlang op allerlei manieren gehuwde onderwijzeressen buiten de school te houden. De eerste pogingen daartoe begonnen in de vroege jaren tachtig van de negentiende eeuw. In Alkmaar werd in 1886 een raadsbesluit aangenomen, waarin stond dat onderwijzeressen aan de openbare lagere scholen, die in het huwelijk traden, verplicht werden om ontslag aan te vragen. Al deze gemeentelijke verordeningen bleken echter onwettig te zijn.¹⁰

Onderwijshistorica Mineke van Essen kwam in haar onderzoeksperiode van 1827-1858 bij vacatures geen beperkingen tegen over de huwelijks staat van onderwijzeressen. Het aanstellen van een gehuwde onderwijzeres was geen punt van discussie. Wel constateerde Van Essen in die periode een sterke daling in het aantal onderwijzeressen die gehuwd of weduwe waren. Na 1858 zette deze trend zich versterkt door tot minder dan één procent gehuwde onderwijzeressen of weduwen in 1863. In 1859 werd voor de eerste keer bij een vacature voor de school voor jonge juffrouwen in de stad Groningen de eis gesteld dat de hoofdonderwijzeres niet mocht trouwen zonder goedkeuring van het schoolbestuur op straffe van het verlies van haar functie.¹¹ Na 1878 stonden in de oproepen voor onderwijzeressen in het onderwijzerstijdschrift *de Wekker* eveneens geen beperkingen wat betreft de huwelijks staat, maar volgens Van Essen werd in de tweede helft van de negentiende eeuw een getrouwde onderwijzeres voor de klas meestal niet op prijs gesteld.

Het beeld van de ongehuwde onderwijzeres

Het typische beeld van een onderwijzeres dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland bestond, was van een ongehuwde vrouw. Na 1892 ontstond er bijvoorbeeld een discussie naar aanleiding van een verzoek-

schrift betreffende vervroegde pensionering voor onderwijzeressen op vijftigjarige leeftijd. Drie onderwijzeressen hadden dit verzoek – ondertekend met 1250 handtekeningen – ingediend bij koningin-regentes Emma. Eén van de argumenten in het verzoekschrift was dat de ongehuwde staat van de meeste onderwijzeressen een reden voor vervroegd pensioen was, want “de ouderdom maakt den man eerbiedwaardig doch de ongehuwde vrouw belachelijk”. Zo was de oude, ongetrouwde, schooljuffrouw een “dorre vrouw” die zich niet meer zou kunnen verplaatsen in het jonge kind.¹²

De Commissie van Onderwijs in Groningen liet zich in het officiële verslag niet uit over de positie van gehuwde of zwangere onderwijzeressen. Het onderwerp werd vóór 1904 nooit aangevoerd. In 1898 vermeldde het Provinciaal Verslag dat onderwijzeressen geen lange loopbaan in het onderwijs volgden, maar na tien à vijftien dienstjaren met pensioen gingen “uit hoofde van ziels- of lichaamsgebreken”. Zij waren op de lange duur niet bestand tegen het drukke werk in het onderwijs. Meestal waren de onderwijzeressen “zenuwlijders” geworden

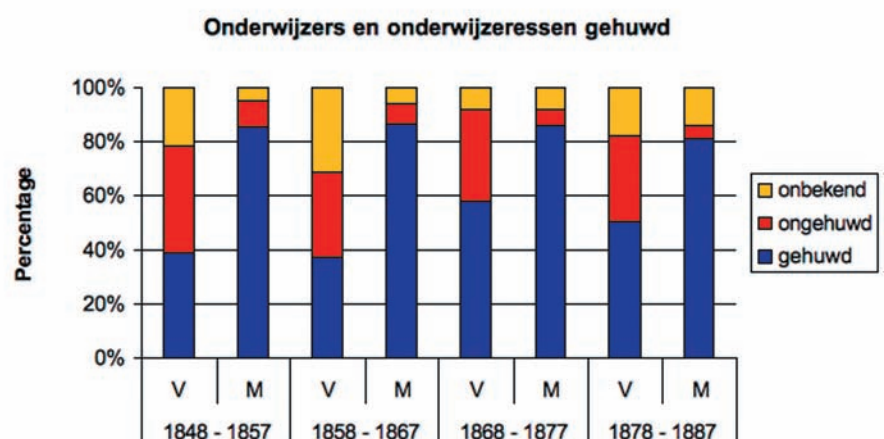
of hadden keelaandoeningen gekregen die hen het spreken in de klas bemoeilijkten.¹³ De schoolinspectie had het niet over stoppen vanwege een huwelijk of zwangerschap. Deze onderwijzeressen waren dan rond de dertig jaar, precies de gemiddelde huwelijksleeftijd voor de vrouwelijke onderwijsbevoegden in Groningen. Als de onderwijzeressen daarna nog in het huwelijk traden, leek het in de onderwijsbronnen alsof onderwijzeressen niet trouwden of zwanger werden.

Ongehuwde en gehuwde onderwijzeressen in Groningen

In de provincie Groningen bleven veel onderwijzeressen hun hele leven ongehuwd, zo bleek uit het onderzoek naar de cohorten uit de periode 1848-1887. De onderwijzeressen weken hiermee erg af van het gemiddelde huwelijkspercentage voor alle vrouwen in Nederland. Het percentage ongehuwde vrouwelijke onderwijsbevoegden in Groningen lag met percentages tussen de 39,1% en 31,2% ver boven het Nederlands gemiddelde van 14,5% ongehuwde vrouwen. Een vergelijking met onderwijzeressen in andere provincies is nog niet mogelijk, omdat daar nog geen onderzoek verricht is.

Het huwelijkspercentage van de vrouwelijke onderwijsbevoegden lag beduidend lager dan bij de mannelijke. Het bezit van de hoofdakte, waarmee een onderwijzer gekwalificeerd was voor de positie van hoofd van de school, was voor een onderwijzer een belangrijke voorwaarde om te kunnen trouwen. Bij de onderwijzeressen zien we het omgekeerde, onderwijzeressen die in het bezit waren van de hoofdakte bleven vaker ongehuwd. Vooral de ongehuwde onderwijzeressen maakten een mooie carrière in het onderwijs. Het valt niet te zeggen of deze onderwijzeressen bewust kozen voor een loopbaan in het onderwijs en om die reden afzagen van een huwelijk of dat zij de huwelijksboot waren misgelopen en daarom carrière konden maken in het onderwijs.

De meeste vrouwen haalden op hun achtentien- of negentiende jaar de onderwijsakte. Als zij direct een benoeming als onderwijzeres kregen,

Bron: *Nieuwe Bijdragen*, 1848-1877 en *De Wekker*, 1878-1887, www.wiewaswie.nl¹⁴

konden zij al snel meer dan tien jaar in het onderwijs werken voor zij een huwelijk aangingen. De gemiddelde leeftijd van 29 à 30 jaar waarop de Groningse onderwijzeressen uit de cohorten van 1848-1887 in het huwelijk traden, lag hoger dan het gemiddelde van 26 jaar voor vrouwen in die tijd. Een klein aantal onderwijzeressen trouwden al begin twintig en een ander klein deel trouwde pas na hun veertigste.¹⁵ Waarschijnlijk namen de onderwijzeressen in de regel zelf ontslag, mogelijk onder druk van het gemeentebestuur, schoolinspectie, echtgenoot, familie, sociale omgeving of traditie.

Rond de eeuwwisseling kwamen er steeds meer onderwijzeressen die na hun huwelijk bleven doorwerken. Een klein aantal onderwijzeressen combineerde hun beroep zelfs met het moederschap. Een verklaring voor deze ontwikkeling kan zijn dat de toename van het aantal onderwijzeressen gepaard ging met een daling van hun sociale afkomst. In de periode 1848 tot 1878 kwam een groot deel van de vrouwelijke onderwijsbevoegden uit de hogere burgerij. Deze vrouwen trouwden meestal met mannen uit de betere kringen, zoals artsen, advocaten en notarissen. Na hun huwelijk hadden zij meestal geen betaald werk meer en werden zij financieel door hun echtgenoot onderhouden. In de periode 1878-1887 verviervoudigde het aantal vrouwen dat in Groningen voor de onderwijsakte slaagde. Voor de onderwijzeressen van lagere afkomst was het inkomen belangrijk bij de keuze voor het beroep van onderwijzeres. Hun huwelijkspartners kwamen vaak net als zijzelf uit de kleine middenstand. Het salaris van de onderwijzeres vormde dan een substantiële aanvulling op het gezamenlijke gezinsinkomen. Deze onderwijzeressen zullen eerder geneigd zijn geweest om door te blijven werken na hun huwelijk.

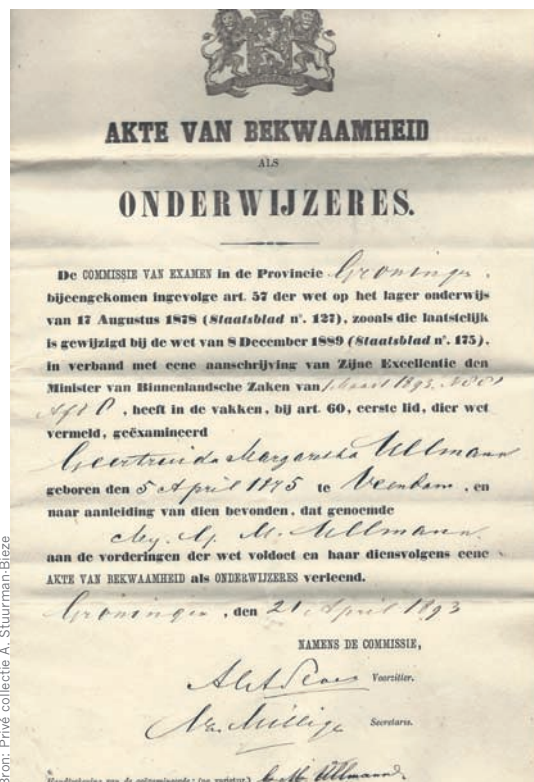
De onderwijzeressen die bleven doorwerken na hun huwelijk, trouwden relatief vaak met een collega-onderwijzer. Ook hier kan een verklaring zijn gelegen in het lage inkomen van de gewone onderwijzer die meestal niet genoeg verdiende om een gezin te onderhouden. Daarnaast kan meespelen dat de onderwijzeres de steun van haar echtgenoot nodig had om door te kunnen werken. De onderwijzer had vrijwel dezelfde opleiding genoten en had een gelijkende werkomgeving, vaak op

dezelfde school. Mogelijk was een onderwijzer minder geneigd de loopbaan van zijn vrouw in het onderwijs in de weg te staan, zolang deze niet conflicteerde met zijn eigen loopbaan.¹⁶ Zo namen bijvoorbeeld twee onderwijzeressen die met een hoofd-onderwijzer trouwden onmiddellijk ontslag om hun echtgenoot te volgen naar zijn nieuwe standplaats.

Tegen het einde van de negentiende eeuw was er een ontwikkeling gaande waarin steeds meer onderwijzeressen braken met de gewoonte om zelf ontslag te nemen bij een huwelijk. Zelfs bij zwangerschap bleven steeds meer onderwijzeressen doorwerken. Wettelijk was er in de negentiende eeuw niets geregeld voor onderwijzeressen die trouwden of zwanger werden.

Zwangerschapsverlof voor onderwijzeressen

Gemeenten kregen steeds vaker te maken met gehuwde onderwijzeressen die door zwangerschap enige tijd niet konden werken. Na 1904 stimuleerde de Gedeputeerde Staten van Groningen gemeenten om verordeningen op te stellen om het zwangerschapsverlof te regelen. Een zwangere onderwijzeres voor de klas was volgens Gedeputeerde Staten niet in het belang van het onderwijs. In 1905 voegde de gemeenteraad van Bellingwolde aan de salarisregeling van het onderwijzend personeel toe dat aan een zwangere onderwijzeres drie maanden voor de verwachte bevalling en één maand erna verlof werd verleend. Het verlof mocht niet korter duren dan vier maanden. Het salaris voor de plaatsvervanging zou van haar inkomen worden ingehouden. De gemeenteraad vond dat zwangere vrouwen helemaal niet voor de klas hoorden. Sterker nog; ze waren ook tegen gehuwde vrouwen in het onderwijs.¹⁷ Vele gemeenten in de provincie Groningen namen eenzelfde soort verordening aan. Gedeputeerde Staten wees erop dat gemeenten ook een termijn van vier maanden verplicht verlof

Bron: Privé collectie A. Stuurman-Bleze

Onderwijsakte van Geertruida Margaretha Ullman

moesten vaststellen. Anders zou een onderwijzeres zolang mogelijk door blijven werken en dit kon volgens Gedeputeerde Staten niet alleen "aanstoot aan de leerlingen" geven, maar was bovendien in het belang van haar eigen gezondheid niet wenselijk. In 1907 verplichtte een wetswijziging alle gemeenten om nieuwe verordeningen op te stellen voor de regeling van de salarissen van de onderwijzers en onderwijzeressen.

In de meeste gemeenten bleef het zwangerschapsverlof onbetaald. De algemene mening was dat als een vrouw zwanger werd, zij onbetaald verlof behoorde te nemen en dit moest betalen uit het inkomen van haar man. De eis voor betaald zwangerschapsverlof hield een risico in voor de positie van de gehuwde onderwijzeres in de school, zo waarschuwde een voorstander van betaalde arbeid voor vrouwen in het artikel 'De onderwijzeres-moeder':

"Zij, die privileges voor de vrouw-ambtenaar verlangen, kunnen moeilijk met kracht opkomen voor de gelijke waardeering der mannelijke en vrouwelijke arbeidskracht. De strijd voor de rechten der gehuwde vrouw is uit den aard reeds moeilijk genoeg, om deze niet te verzwaren door tactische fouten."¹⁸

Veel gemeenten lieten gehuwde onderwijzeressen nu nog hun betrekking houden, maar als zij onderwijzeressen moesten betalen tijdens het zwangerschapsverlof zou hun weezin tegen gehuwde onderwijzeressen toenemen. De tegenstanders van 'gehuwde onderwijzeressen' vonden betaald zwangerschaps-

>>

Het Beneden Oosterdiep in Veendam.

Bron: Collectie Gemeente Veendam

Bron: PDC Informatie Architectuur

Theodorus Heemskerck (1852-1932) was van 1908 tot 1913 namens de ARP minister van Binnenlandse Zaken. Hij diende in 1910 een wetsvoorstel in dat huwende ambtenaressen verplichtte ontslag te nemen. Het voorstel werd door het opvolgende kabinet ingetrokken.

verlof onrechtvaardig. De kosten drukten dan op het Rijk of gemeenten en collega's moesten het werk opvangen, terwijl de onderwijzeres zelf verantwoordelijk was voor de zwangerschap. De bekende historica en feministe Johanna Naber was van mening dat het zwangerschapsverlof kon worden vergeleken met de vervanging van de onderwijzer wegens militaire dienstplicht.¹⁹ In de praktijk werden deze twee verlofregelingen in het begin van de twintigste eeuw in dezelfde gemeentelijke verordening vastgesteld.

In 1916 adviseerde Gedeputeerde Staten om in de verordening te regelen dat onderwijzeressen de helft van hun salaris betaald kregen en het zwangerschapsverlof werd verlengd tot vijf maanden, drie ervoor en twee erna. Deze versoepeling hield mogelijk verband met de mobilisatie gedurende de Eerste Wereldoorlog. Veel onderwijzers waren opgeroepen voor militaire dienst en de onderwijzeressen hielden de school vaak draaiende.²⁰ Het was in die tijd nodig dat de onderwijzeressen ook na hun bevalling bleven werken.

Landelijk discussie over een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen

De ontslagzaak in Veendam in 1904 veroorzaakte veel ophef in het land. De opkomende vrouwenbeweging, die in 1898 met de 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid' de arbeid van vrouwen juist positief voor het voetlicht had gebracht, was bezorgd over de precedentwerking. Voorstanders van een arbeidsverbod legden een relatie tussen het op-

komende feminisme en de ontwikkeling waarbij steeds meer onderwijzeressen bleven werken na hun huwelijk.²¹ Minister van Binnenlandse Zaken, Theodorus Heemskerck (1852-1932), lid van de ARP, zag de toename van het aantal gehuwde onderwijzeressen ook als een gevolg van het feminisme. Zijn wetsvoorstel uit 1910 tot ontslag van huwende ambtenaressen en onderwijzeressen beschouwde hij als bestrijding van het feminisme.²²

Het waren vooral feministes die tegen de verbodsbepalingen ageerden en verwezen naar andere landen waar gehuwde onderwijzeressen gewoon voor de klas stonden. In Italië waren juist veel onderwijzeressen gehuwd. In Zweden, Noorwegen en Denemarken werd niet over een arbeidsverbod gesproken, maar ging de discussie over wie de kosten van het zwangerschapsverlof moest betalen: de onderwijzeres zelf of de Staat. Alleen in de Verenigde Staten werd in sommige plaatsen een verbod uitgevaardigd, maar dat hield nooit lang stand. In Pruisen was men weer teruggekomen op een verbod uit 1892 en konden onderwijzeressen als proef weer tijdelijk doorwerken.²³

De ARP-er Egbertus Johannes Beumer was een voorstander van een arbeidsverbod. Hij vond de dubbele functie voor gehuwde onderwijzeressen een te grote belasting:

"Onder de suggestie der zelfoverschatting van enkele leden der schoone sexe, die in de feministische beweging een hoofdrol spelen, schijnen velen te meenen dat eene gehuwde vrouw niet alleen als ambtenares kan optreden, maar ook nog voor haar huishouden kan zorgen. Het streven om de vrouw tot gelijke van den man te maken, blijkt hier tot doel te hebben de vrouw tot meerdere van den man te verklaren. Geen man tenminste zal zich zelf in staat achten naast zijn ambtelijken werkring de huishoudelijke taak op zich te nemen. Laten we het even uitspreken, dat ook geene vrouw dat kan."²⁴

Volgens Beumer werd de zorg van de vrouw voor haar gezin miskend als haar taak evengoed door gehuurde krachten kon worden uitgevoerd. Tegenstanders van een arbeidsverbod vonden dit enkel egoïstische argumenten vanuit de man bekeken die bang was dat hij niet goed verzorgd zou worden.

Johanna Naber en andere feministen waarschuwden dat de betrekking van onderwijzeres door het arbeidsverbod als tijdelijk zou worden gezien met als gevolg dat er minder in de opleiding van vrouwelijke kwekelingen zou worden geïnvesteerd. Na een aantal jaren werken, had een onderwijzeres juist de ervaring, rust en zekerheid in haar werk gekregen. Goed geschoolde en ervaren onderwijzeressen zouden worden ontslagen en vervangen door onervaren onderwijzeressen. En dit kon niet goed voor het onderwijs zijn. Naber noemde het arbeidsverbod de "verplichtstelling van het celibaat" voor onderwijzeressen en ambtenaressen. Dit botste volgens haar met het idee van het huwelijk als levensdoel voor meisjes.²⁵

In de negentiende eeuw bestond het idee dat de onderwijzer door het vaderschap een betere onderwijzer werd dan zijn ongehuwde collega's. Hetzelfde zou volgens voorstanders van vrouwenarbeid gelden voor de onderwijzeres die moeder werd. Zij zou haar leerlingen beter begrijpen en kon de moeders van haar leerlingen bijstaan in de opvoeding.²⁶

Het hoofdbestuur van het 'Nederlandsch Onderwijzers Genootschap' had in 1904 nog geen duidelijke positie in deze discussie ingenomen, zo blijkt uit hun verklaring:

"Het hoofdbestuur meent geen uitspraak te mogen doen in de quaestie, of het gehuwd zijn een onderwijzeres meer of minder geschikt maakt voor haar taak en of het daarom gewenscht is een algemeene maatregel daarentrent te treffen; maar wel meent het, dat het niet aangaat de beslissing in dezen aan de Gemeenteraden over te laten, te minder daar als zeker mag worden aangenomen, dat de onderwijzeres-moeder ter wille van de opvoeding en de verpleging van haar eigen kind ontslag zal vragen, als de omstandigheden haar dat eenigszins veroorloven."²⁷

In hun verklaring klinkt het standpunt door dat de prioriteit van de onderwijzeres-moeder natuurlijk lag bij haar eigen kinderen, maar het inkomen van haar man het niet altijd toeliet om ontslag te nemen. De opvatting van **Anna Polak**, directeur van het Nationaal Bureau van Vrouwenarbeid, bevestigde deze inschatting. Zij merkte op dat in het algemeen

Anna Sophia Polak (1874-1943) was van 1908 tot 1936 directeur van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid. In 1902 beschreef zij haar ideeën over vrouwenemancipatie in het boek *Vrouwenwerk in Nederland. Beschouwingen over eenige zijden der Vrouwenbeweging*.

Bron: Collectie IAV - Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen geschiedenis

“het verlangen naar beroepsarbeid binnen het huwelijk voor de vrouw niet ligt in den Nederlandschen volksaard”. Uit statistieken bleek dat bij een toename van het inkomen van de man, de arbeid van de gehuwde vrouw afnam. Dit effect kon dus zonder dwangbepalingen bereikt worden.²⁸

Uit een enquête die in 1906 naar aanleiding van de discussie over het vraagstuk van de gehuwde onderwijzeres onder schoolhoofden werd gehouden, bleek dat slechts 48 hoofden voor en 362 tegen toelating van gehuwde onderwijzeressen in de school waren. Als gevolg van die uitslag sprak de vergadering van de ‘Vereeniging van hoofden van scholen’ in 1906 de wens uit dat bij een eventuele herziening van de wet op het Lager Onderwijs een bepaling zou worden opgenomen dat “onderwijzeressen bij het aangaan van een huwelijk van rechtswege ontslagen zijn”. Dit was een duidelijk signaal naar de onderwijzeressen: het merendeel van de schoolhoofden was niet gelukkig met een gehuwde onderwijzeres in zijn school.

Het arbeidsverbod in wetgeving

Vanaf het moment dat de ARP en de katholieken na de landelijke verkiezingen van 1887 mee gingen regeren, hadden zij zonder succes geprobeerd arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen in te voeren.²⁹ Tegen het einde van de negentiende eeuw bleven steeds meer onderwijzeressen werken als zij trouwden. Pas aan het begin van de twintigste eeuw begonnen gemeenten onderwijzeressen te ontslaan als zij gingen trouwen. In die tijd heerste er grote werkloosheid onder jonge onderwijsgevenden.

Naar aanleiding van een andere ontslagzaak in Rotterdam verschenen er in 1908 verschillende brochures en artikelen van zowel voor- als tegenstanders van een arbeidsverbod voor gehuwde onderwijzeressen.³⁰ Uiteindelijk kwam minister Heemskerk in 1910 met een wetsontwerp tot regeling van de positie van onderwijzeressen in het openbaar lager onderwijs die in het huwelijk traden. Minister Heemskerk verdedigde het wetsvoorstel met het argument dat als onderwijzeressen en ambtenaressen mochten trouwen “dit als het ware uitlokt tot het bezigen van middelen om het huwelijk kinderloos te doen blijven”. Bij een “natuurlijke gang van zaken” zou de onderwijzeres herhaaldelijk afwezig zijn, want het aantal geboorten, bleef “tenzij kunstmatig werd ingegrepen”, in den regel niet beperkt tot één.³¹ Na de vruchtbare leeftijd mochten gehuwde vrouwen wel in het onderwijs werken. Tegenstanders van het wetsontwerp vonden dat de huwelijksplichten alleen de beide echtgenoten aangingen en dat de overheid zich hier niet mee diende te bemoeien.

Vanwege de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog verdween het voorstel in de ijskast. Pas in 1924 kreeg het ontslag van gehuwde onderwijzeressen een wettelijke basis. In een Koninklijk Besluit bepaalde de katho-

lieke minister-president Ruys de Beerenbrouck (1873-1936) dat alle vrouwelijke rijksambtenaren onder de 45 jaar bij hun huwelijk automatisch eervol ontslag kregen. Voor gemeentebesturen was dit slechts een aanbeveling, maar gemeentebesturen hadden nu de bevoegdheid gekregen huwende onderwijzeressen te ontslaan. Tijdens de economische crisis met veel werkloosheid werd dit in 1933 een wettelijke verplichting. Deze bepaling bleef tot en met 1957 in werking.³² In 1958 werd in de wet op het Lager Onderwijs verboden dat huwende of gehuwde onderwijzeres vanwege hun huwelijk ontslag konden krijgen.³³

Conclusie

Na 1878 werden vrouwen gestimuleerd om in het openbaar lager onderwijs te werken om het onderwijzerstekort tegen te gaan. Het aantal onderwijzeressen nam snel toe en tegelijkertijd viel er een daling te constateren in de sociale afkomst van de onderwijzeressen. Als deze onderwijzeressen trouwden, vormde hun salaris een belangrijke aanvulling op het gezinsinkomen. Vanwege deze financiële prikkel bleven waarschijnlijk meer onderwijzeressen na huwelijk en zwangerschap doorwerken. Mogelijk werden gehuwde onderwijzeressen gesterkt in hun positie door de toegenomen aandacht voor vrouwenarbeid vanuit de vrouwenbeweging. Deze ontwikkeling dat steeds meer onderwijzeressen bleven doorwerken na hun huwelijk viel samen met een periode van grote werkloosheid onder jonge onderwijsgevenden en de komst van het confessionele kabinet Kuypers. Het risico om vrouwen als reserve arbeidsleger in te zetten in perioden van arbeidstekorten is dat in tijden van economische crisis met weinig banen zij ook weer gemakkelijker ontslagen kunnen worden. Onderwijzers hadden ‘natuurlijk’ meer recht op betaald werk dan vrouwen. De roep om verbodsbepalingen voor vrouwenarbeid werd in die perioden steeds sterker.

De ontslagzaak in Veendam in 1904 was een voorbeeld van een onderwijzeres die wilde blijven doorwerken na haar huwelijk en zwangerschap en zich verzette tegen haar ontslag door het gemeentebestuur. Het was de eerste en enige vermelding over ontslag van een gehuwde en zwangere onderwijzeres in het officiële verslag van de Commissie van Onderwijs in de provincie Groningen. De Groningse schoolinspectie wilde de intrede van onderwijzeressen mogelijk niet bemoeilijken met discussies over gehuwde en zwangere onderwijzeressen. Onderwijzeressen in Groningen bleven relatief vaak ongehuwd. In de tweede helft van de negentiende eeuw namen zij in den regel zelf ontslag bij een huwelijk.

Het verzet van een onderwijzeres in Veendam tegen haar ontslag leidde tot een landelijke discussie over de wenselijkheid van beroepsarbeid voor gehuwde ambtenaressen. Gemeenten waren na 1904 gedwongen om zwangerschapsverlof regelingen in te voeren

voor de zwangere onderwijzeressen. Het Koninklijke Besluit van minister Kuypers dat haar ontslag goedkeurde, was een eerste stap in de richting van een wettelijk verbod. ///

Noten:

- ¹ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Ullman>
- ² *Schoolblad*, 31 mei 1904.
- ³ Gemeentearchief Veendam, Handelingen van de Raad, inv. 141, 19 mei 1904.
- ⁴ *Provinciaal Verslag*, 1904, pp. 263-269.
- ⁵ *Schoolblad*, 2 augustus 1904.
- ⁶ *Provinciaal Verslag*, 1904, p. 269.
- ⁷ *Schoolblad*, 27 december 1904.
- ⁸ *Provinciaal Verslag*, 1904, pp. 268-269 en 1905, pp. 331-333.
- ⁹ *Provinciaal Verslag*, 1904, pp. 263-269.
- ¹⁰ E.J. Beumer, *Het voorgestelde ontslag van vrouwelijke rijksambtenaren en onderwijzeressen*. Utrecht 1910, pp. 12-13 en 36.
- ¹¹ M. van Essen, *Onderwijzeressen in niemandsland*. Groningen 1987, pp. 143-144.
- ¹² M. van der Klein, *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsgeschiedenis in Nederlandse sociale verzekeringen, 1890-1940*. Steenwijk 2005, pp. 152-153.
- ¹³ *Provinciaal Verslag*, 1898, p. 262.
- ¹⁴ G. Bijl, *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*. Rijksuniversiteit Groningen 2014, p. 145.
- ¹⁵ Bijl, *Loopbaan*, pp. 115 en 146-147.
- ¹⁶ Bijl, *Loopbaan*, pp. 116-120.
- ¹⁷ *Provinciaal Verslag*, 1905, pp. 327-329.
- ¹⁸ *Schoolblad*, ‘De onderwijzeres-moeder’, 16 augustus 1904.
- ¹⁹ J.W.A. Naber, *De school en het wetsontwerp tot regeling van de positie van vrouwelijke Rijks-ambtenaren en onderwijzeressen bij het openbaar lager onderwijs, die in het huwelijk treden*. Amsterdam 1910, p. 14.
- ²⁰ *Provinciaal Verslag*, 1906, pp. 338, 1908, pp. 152-156 en 1916, pp. 166-167 en 181.
- ²¹ Beumer, *Ontslag onderwijzeressen*, pp. 12 en 29.
- ²² M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam 1992, pp. 225-227.
- ²³ Naber, *Wetsontwerp*, p. 12 en Anrima, *Gehuwde onderwijzeressen. Naar aanleiding van het wetsontwerp-Heemskerk*. Amsterdam 1910, pp. 22-23.
- ²⁴ Beumer, *Ontslag onderwijzeressen*, pp. 25-26.
- ²⁵ Bijl, *Loopbaan*, p. 303.
- ²⁶ Naber, *Wetsontwerp*, pp. 13 en 17 en Anrima, *Gehuwde onderwijzeressen*, pp. 6, 10 en 18-19.
- ²⁷ *Schoolblad*, 24 mei 1904.
- ²⁸ Naber, *Wetsontwerp*, p. 14.
- ²⁹ J. de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief*. Amsterdam 1989, p. 35.
- ³⁰ J.A. Levy, *Het ongevraagd ontslag der gehuwde onderwijzeres naar rechten. Rede gehouden in de vereeniging ter behartiging van de belangen der vrouw, te Rotterdam den 21sten juli 1908*. Den Haag 1908, p. 1.
- ³¹ Beumer, *Ontslag onderwijzeressen*, pp. 21-22.
- ³² A.P. Schilthuis, ‘Positieve veranderingen voor de vrouw in de wetgeving’, p. 8 en H.T.A. Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920*. Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijsstelsel, leerplan en geschiedenisonderwijs. Delft 2002, pp. 19-20.
- ³³ A. van Schaik, *Honderd jaar vrouwen in overheidsdienst*. Amsterdam 1998, p. 51.

Greetje Bijl is redacteur van *Historica*. Zij is in 2014 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen. Dit artikel is gebaseerd op haar proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*.

Contact: greetjebijl@gmail.com

Korfbal en de emancipatie van de vrouw als sportster

“Mannen met baarden spelen tegen en met schoolmeisjes”

“In een korfbalclub met zes dames? Zijn jullie wel fris? [...] Denken jullie, dat ik zin en lust heb, om met een bal in een boodschappenmandje te gooien [...] Ja, ik zal daar voor jullie staan dansen als een pias, met zwaaiende armen! [...] Wat esthetisch ... noem jullie dat esthetisch, als je een dame ziet rennen, vliegen, vallen? Noem jullie een wezen in een reform japon met loshangende, fladderende haren esthetisch? En dan, dames met heeren! Als jullie d'r niet waren, dan was het korfbal d'r ook niet.”

Zo reageerde een verslaggever in *Het Sportblad* van juni 1907 op een voorstel van zijn zuster en enige nichten om de zesde heer van hun korfbalclub te worden.¹ Het was blijkbaar voor deze jongeman in juni 1907 een mal idee om met meisjes te sporten. Als er geen vrouwen in het spel waren, zouden jongens nooit gaan korfballen, zo lijkt de onderliggende gedachte. Dat zegt iets over de heftige reacties die korfbal opriep, nog geen vijf jaar nadat de eerste korfbalwedstrijd in Nederland gespeeld was.

/ Michel van Gent /

Korfbal is bij uitstek geschikt om te onderzoeken hoe in Nederland gereageerd werd op sportbeoefening door en met vrouwen.² Het is immers een sport die in Nederland ontstond en het is nog altijd de enige gemengde teamsport in de wereld. In 1902 speelden scholieren de eerste korfbalwedstrijd in Amsterdam. In 1938 schonk koningin Wilhelmina het predicaat Koninklijk aan de nationale korfbalbond. Deze erkenning kan beschouwd worden als een eindpunt, omdat hiermee de maatschappelijke waarde van korfbal officieel erkend werd. Hoe verliep de groei van korfbal tussen 1902 en 1938 en in welke mate had het gemengde karakter ervan invloed op deze groei? Hoe werd er in bepaalde maatschappelijke groeperingen over sport voor vrouwen gedacht en met name over korfbal? In hoeverre droeg korfbal bij tot de emancipatie van vrouwen?

De opkomst van sport

Tijdens de negentiende eeuw werd de basis voor de hedendaagse sportbeoefening in Nederland gelegd.³ Binnen bredere lagen van de samenleving groeide het idee dat lichaamsbeweging een goede uitwerking had op de gezondheid, met name voor mannen en jongens. Dit hing nauw samen met opvattingen over het vergroten van de nationale weerbaarheid en de wens meer gezonde soldaten te bezitten. In 1864 werd de eerste nationale sportbond opgericht met het Nederlandsch Gymnastiek Verbond (verder NGV). In de volgende jaren werden andere landelijke sportbonden opgericht, zoals voor schaken (1873), cricket (1883), voetbal (1889), hockey (1898), tennis (1899) en atletiek (1901). Deze bonden bevoor-

derden de groei van hun sport door onder meer competities voor de aangesloten clubs te organiseren, demonstratiewedstrijden te houden en spelregelboekjes te verspreiden. Voetbal was van begin af aan veruit de meest beoefende sport. In 1900 waren er circa 2400 geregistreerde voetballers tegen 500 atleten en 250 hockeysers.⁴

De eerste sporters waren voornamelijk mannen en jongens, afkomstig van de HBS (Hoogere Burgerschool) en andere middelbare

scholen, en studenten. Zij hadden als enigen de tijd om te sporten en het geld om onder meer kleding, materiaal en veldhuur te betalen. Meestal stopten zij met sporten bij het afsluiten van hun schooltijd, want zij werden dan geacht aan hun maatschappelijke carrière te werken. Zij konden naderhand wel als toeschouwer hun sport volgen of als lezer van speciale sportperiodieken, zoals *Het Sportblad* en *De Sportkroniek*.

Het waren ook mannen die in sterke mate bepaalden in hoeverre vrouwen aan sport konden deelnemen. Dat kwam door de ondergeschikte maatschappelijke positie van vrouwen. In 1857 publiceerde de arts G.A.N. Allebé *Onderzoek naar de waarde van kunstmatige lichaams oefeningen voor de vrouwelijke jeugd*. Hij stelde dat gymnastiek goed was voor vrouwen met het oog op hun latere taak als moeder, omdat dit hun conditie en veerkracht verbeterde, alleen moest het wel sierlijk zijn en zonder agressie. Deze opvatting werd naderhand gemeengoed: vrouwen konden vanwege hun lichaamsbouw, hun mindere conditie en spierkracht geen sporten doen die langdurige inspanning vereisten en die botsingen en val-

Nic. Broekhuysen, uitvinder van het korfbal, poseert in licht kostuum tussen mannen en vrouwen die de eerste speelleiderscursus van de Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding (NBLO) in 1907 hebben afgerond. Deze cursisten zorgden voor de verdere verbreiding van korfbal in Nederland.

Bron: Archief KMKV Zeist (fotoverzameling).

partijen konden opleveren. Dat betekende met name dat voetbal uitgesloten was. Daarnaast konden vrouwen zich door hun korsetten en lange rokken niet soepel en snel bewegen. Vrouwen konden dan ook hooguit “rustige” sporten doen, zoals gymnastiek, tennis, fietsen en schaken. Veelal moesten zij daarvoor wel aparte damesclubs oprichten. Alleen bij het hockey speelden jongens en meisjes bij hoge uitzondering in één ploeg, als er anders niet genoeg spelers voor een wedstrijd waren. Vrouwen waren bij gymnastiek het beste vertegenwoordigd, maar in 1900 had het NGV onder haar leden 7554 mannen en slechts 333 vrouwen, oftewel vier procent van het ledenbestand. Na 1900 gingen vrouwen wel meer fietsen als vorm van ontspanning, wat ook algemeen geaccepteerd werd in de samenleving.⁵ Dat was belangrijk, want dat zou meisjes en vrouwen naderhand gelegenheid geven mee te fietsen voor uitwedstrijden van hun korfbalclub.

Vele intellectuelen vonden dat jongeren op scholen niet alleen moesten stilzitten en leren, maar ook naar buiten gaan en zich ontspannen door spelen. In 1902 werd de Amsterdamsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding opgericht.⁶ Deze bond wilde de bevolking van Amsterdam en directe omgeving stimuleren aan lichaamsvoeding te doen. Ook in andere plaatsen werden dergelijke bonden opgericht en er kwam een overkoepelend orgaan met de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding. Intussen werd naarstig gezocht naar spelen die de jeugd in beweging konden brengen.

In 1902 bedacht Nic. Broekhuysen (1876-1958) een nieuw spel: korfbal. Het werd gespeeld in drie vakken, waarbij het de bedoeling was om de bal zo vaak mogelijk door een rieten mand te gooien, die bevestigd was aan een paal in de uiterste twee vakken. Het spel kon door mannen en vrouwen tegelijk gespeeld worden. In september 1902 speelden leerlingen van de Nieuwe Schoolvereniging voor het eerst een korfbalwedstrijd op een veld bij hun school. De Amsterdamsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding liet de spelregels in druk verschijnen. Bovendien gaf de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding aan Broekhuysen de mogelijkheid om zijn spel in het hele land bekend te maken door spelmeesterscursussen.⁷

Op 2 juni 1903 werd de Nederlandsche Korfbalbond (verder NKB) opgericht in Amsterdam door vijf clubs uit Amsterdam, één uit Bussum en één uit Weesp.⁸ Broekhuysen werd gekozen tot voorzitter. De bond nam de verspreiding van het spel krachtig ter hand door onder meer de instelling van een competitie en de uitgave van een officieel orgaan en spelregelboekjes.

Verhouding met andere sporten

Onder voetballers ontstonden meteen zorgen over korfbal, want zij begrepen dat het nieuwe spel een geduchte concurrent kon worden bij

het verwerven van nieuwe sporters. *De Sportkroniek* constateerde al in november 1904 dat jongens vanwege de aanwezigheid van meisjes graag gingen korfballen en dat ouders dit ondersteunden, want voetbal gold als een ruwe sport. Dit kon op lange termijn nadelige gevolgen hebben:

“Want, denk niet, dat de nu korfballenden zich nog eenmaal tot de voetbalsport zullen bekeeren. Wanneer op 18 à 20 jarigen leeftijd het geval over meisjes een ietwat onsmakelijk cachet krijgt en ‘t vrouwelijk element zich langzamerhand zal gaan terug trekken, zullen ze zich misschien gaan beklagen over het niet aangeleerd hebben van een mannelijker spel, heusch op dien leeftijd begint men in den regel niet meer met voetballen, en de sportperiode dier verkeerd ingelichten zal dra tot hun verleden gaan behoren.”

land. Het nieuwe spel paste goed in de co-educatie, het gezamenlijk lesgeven aan jongens en meisjes, dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw in opkomst was. Het was eenvoudig van opzet en goedkoop, omdat er weinig materiaal nodig was; enkel twee palen met manden en linten om drie vakken af te bakenen: aanval, middenvak en verdediging. Het liet de spelers rennen, gooien, vangen en schieten. Toch was het spel ook niet te inspannend, want als de bal in één bepaald vak was, waren er altijd twee vakken waar de spelers even konden uitrusten. Bovendien mochten meisjes geen jongens verdedigen en omgekeerd, zodat lichamelijk contact tussen hen niet gauw voorkwam.

Naarmate er meer beoefenaars kwamen, onderging korfbal diverse speltechnische veranderingen. De ploegen gingen hun aanvallen ruimer opzetten met meer samenspel, waar-

Bron: Archief KNKV Zeist (fotoverzameling).

Groepsfoto van één van de korfbalclubs die Willem Drees in Amsterdam oprichtte uit de periode 1905-1910. De latere socialistische minister-president draagt als enige een pet omdat hij aanvoerder is.

Uit deze reactie blijkt dat sommige buitenstaanders negatief konden reageren op korfbal. Dat kwam doordat gemengd sporten een onbekend fenomeen was in Nederland. Het was voor meisjes een hele stap om samen met jongens in één veld te staan, maar zeker ook voor jongens. Dat kon al afgeleid worden uit *Het Sportblad* van juni 1907, waarmee dit artikel opende. Velen vonden korfbal onbenullig en onesthetisch en een spel dat niet uitdagend en inspannend genoeg was voor “echte mannen”.⁹ In de beginjaren was korfbal inderdaad nogal statisch, omdat veel spelers in de paalzone doelpunten zochten. De paal had veelal geen bevestiging in de grond en hij kon bij een botsing gemakkelijk omvallen.

Niettemin raakte korfbal mede door de propaganda van de NKB meer bekend in Neder-

door er meer doelpunten ontstonden en meer doelpunten vielen.¹⁰ Dergelijke veranderingen maakten het spel attractiever voor spelers én toeschouwers.

In 1907 ging Jasper Warnar, voorzitter van de Nederlandsche Voetbalbond, op de bondsvergadering één keer in op de verhouding tussen korfbal en voetbal. Hij zag geen gevaar voor voetbal, want hij stelde dat degenen die korfbalden anders toch niet zouden voetballen.¹¹ Zijn uitlating geeft aan dat de voetballers zich inmiddels verzoend hadden met korfbal. In de sportbladen komen kritische beschouwingen over korfbal na 1907 ook niet veel meer voor.

Hockey was in principe een grotere concurrent voor korfbal dan voetbal, want deze sport werd ook door mannen én vrouwen beoefend. >>

Zij speelden soms wel in één team bij gebrek aan spelers, maar al gauw gingen de hockeyclubs aparte elftallen formeren. Er kwamen gescheiden competities voor vrouwenteams en voor mannenteams. Verder maakten de hockeyers weinig propaganda voor hun sport, zodat hockey een kleine en elitaire sport bleef.¹²

Sport en maatschappij

Vanaf 1910 nam het aantal sporters in Nederland enorm toe; tussen 1910 en 1920 steeg het van 65.000 naar 150.000, in 1930 naar 278.000 en in 1940 naar 490.000.¹³ De sportbeoefening kreeg een belangrijke impuls tijdens de Eerste Wereldoorlog. De nationale legerleiding liet namelijk de soldaten tijdens hun mobilisatie sporten om hun conditie te verbeteren en het groepsverband te bevorderen. Eenmaal ontslagen van hun dienstplicht wilden veel jongens blijven sporten, waarbij zij zich aansloten bij bestaande clubs of nieuwe verenigingen oprichtten. Ook vrouwen en meisjes gingen meer sporten, wat nauw samenhang met de algemene emancipatie van vrouwen; zij verwierven in 1917 passief kiesrecht en in 1919 actief kiesrecht en zij gingen meer buitenshuis werken. Voorts werd de infrastructuur voor sport enorm verbeterd door de opkomst van het openbaar vervoer en de toename van het aantal gymnastieklokalen en sportvelden. In alle landelijke kranten kreeg sport ruime aandacht, want er was veel belangstelling voor met name de prestaties van het Nederlands voetbalelftal en voor de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam. Dat betekende dat niemand in de maatschappij sport nog kon negeren.

Binnen de Nederlandse samenleving waren er aparte groepen te onderscheiden, zoals de liberalen, de katholieken, de protestanten en de socialisten. Zij hadden veelal hun eigen politieke partijen, vakbonden, kranten en tal van andere maatschappelijke organisaties. Ook deze groeperingen formuleerden een standpunt over sport en de inbreng van vrouwen in de sport.

Alle landelijke sportbonden opgericht vanaf 1864 waren neutraal, oftewel niet op een bepaalde levensbeschouwing gevestigd. Zij hielden hun activiteiten voornamelijk op zondag, want dit was voor iedereen de enige vrije dag; de zaterdag was nog voor velen een schooldag of werkdag. De meeste bestuurders van deze bonden vonden dat sport en levensbeschouwing gescheiden waren en dat iedereen lid van een sportclub moest kunnen worden. Deze opvatting kwam echter onder druk te staan toen na 1900 steeds meer sportclubs opkwamen die bijzondere toelatingseisen wilden hanteren. Dat kwam met name doordat mannen met vergelijkbare achtergrond (levensopvatting, school of bedrijf) een club oprichtten en in hun eigen omgeving nieuwe leden zochten. Binnen de neutrale bonden ontstond discussie of dergelijke clubs wel toegelaten konden worden, maar anderzijds hadden deze clubs ook moeite om lid te worden van een neutrale

Bron: Archief KMKV Zeist (fotoverzameling).

Korfbalers in steden moesten vaak een openliggend terrein in hun stad als speelveld gebruiken. Deze foto is uit de jaren tien van de vorige eeuw.

organisatie, aangezien dit gevoelig lag bij hun achterban.

Onder protestanten waren er grote bedenkingen tegen sport. Hier leefde de gedachte “Wie naar de kerk gaat, doet niet aan sport en wie aan sport doet, gaat niet naar de kerk.” Zij waren tegenstanders van sporten op zondag, want dit behoorde een rustdag te zijn. Sport gaf te veel aandacht aan het lichamelijke element van de mens en droeg niets bij aan diens geestelijke en verstandelijke ontwikkeling. Sommige vooruitstrevende protestanten vonden dat sport zonder veel publieke aandacht wel nuttig was voor de christelijke jongeren; het was een middel om het lichaam beter geschikt te maken voor de levenstaak. Dit leidde in 1910 tot de oprichting van de eerste landelijke confessionele sportbond: het Nederlandsch Christelijk Gymnastiek Verbond (verder NCGV). Deze bond was enkel op zaterdag actief en nam mannen én vrouwen aan, die wel in gescheiden afdelingen sportten. Veel protestanten stelden desondanks dat sport gemakkelijk leidde tot persoonsverheerlijking en prestatiezucht bij de beoefenaars. Zij wezen daarbij vaak op voetballers die zich lieten opzweepen door de toeschouwers en door de sportjournalisten. Dit verklaart grotendeels waarom de Christelijke Nederlandsche Voetbalbond pas in 1929 werd opgericht.¹⁴

Bij de katholieken leefden dezelfde bezwaren tegen de openbare sportbeoefening als bij de protestanten. De geestelijkheid vreesde ook dat de jongens hun kerkelijke verplichtingen zouden verwaarlozen. Zij was met name bang voor het sporten met en tegen niet-katholieken, want dit kon ernstige schade toebrengen aan hun morele en zedelijke ontwikkeling. De katholieke leiders zagen aparte sportbonden

voor katholieke jongens en meisjes als de beste oplossing. In de jaren 1915-1919 kwam er een aparte katholieke organisatie voor voetbal en in de jaren twintig ook voor gymnastiek. De bisschoppen gaven alle katholieke sportclubs een geestelijk adviseur, meestal de pastoor ter plaatse, die ervoor moest zorgen dat de sporters hun kerkelijke verplichtingen niet zouden verzuimen.¹⁵ Ook de socialisten creëerden vanaf 1926 hun eigen sportwereld met de Nederlandse Arbeiders Sportbond (verder NASB). Deze bond omvatte hoofdzakelijk gymnastiek-, voetbal- en korfbalclubs.¹⁶ Voor alle bonden met een bepaalde levensbeschouwing gold dat zij qua ledental altijd achterbleven bij de neutrale bonden.

De liberalen en socialisten hadden geen principiële bezwaren tegen sportende vrouwen in de buitenlucht. Ook veel protestanten vonden het goed dat vrouwen aan lichaamsbeoefening deden, mits dit met mate en met decente sportkleding gebeurde. Alleen onder katholieken waren er bedenkingen. De bisschoppen oordeelden dat vrouwen en meisjes enkel in besloten kring aan gymnastiek mochten doen en uitvoeringen geven zonder mannelijk publiek. Zij waren geen voorstanders van clubs met mannen en vrouwen, vandaar dat zij hockey, tennis en korfbal voor vrouwen afkeurden. Anders dreigde het gevaar dat katholieke meisjes op gemengde clubs verkeren kregen met niet-katholieke jongens.¹⁷

Hoe heikel het onderwerp vrouwen in de sport bleef, blijkt wel in de aanloop naar de Olympische Spelen van Amsterdam. In 1925 stelde een confessioneel lid van de Tweede Kamer dat de Spelen een gevaar vormden voor de vrouw, want: “de vrouw door de sportmanie aangegrepen, [verliest] haar gevoel

voor kieschheid en eerbaarheid. Dat wat haar siert, dreigt te verdwijnen.” De directeur van de Amsterdamsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding stelde zelfs dat vrouwen niet op de Spelen thuishoorden “evenmin als doofstommen of andere menschoorten, die door omstandigheden of aanleg per se de minderen zijn van den gezonden, goed getrainden mannelijken athleet”. Overigens brachten de Spelen van Amsterdam juist verbeteringen voor vrouwen: zij konden op de Spelen eerst enkel tennissen, golfen, boogschieten en zwemmen, maar in 1928 waren er voor hen ook vijf onderdelen uit de atletiek.¹⁸

Bonden en clubs

Zoals opgemerkt, nam het aantal sporters na de Eerste Wereldoorlog sterk toe in Nederland. Voetbal bleef met afstand de grootste sport. In 1938 speelden in de KNVB en zijn twintig onderbonden 1732 clubs met 122.242 leden.¹⁹ En dan te bedenken dat alle levensbeschouwelijke bonden hier nog niet zijn inbegrepen. Korfbal werd op grote afstand de tweede veldsport met in 1938 zo'n 400 clubs en 21.660 leden. De NKB bezat zestien regionale onderbonden, verspreid over het gehele land, behalve in Limburg. In Zeeland waren er weinig clubs door alle eilanden en matige verbindingen. In Noord-Brabant kwam er pas in 1935 een provinciale bond, waarvan de meeste clubs waren gevestigd in grote steden en niet op het platteland. In Limburg verdwenen in de jaren twintig de laatste korfbalclubs. Dit had te maken met de opstelling van de katholieke kerk, die gemengd sporten categorisch afwees. Pas aan het einde van de jaren dertig waren er weer een tiental katholieke korfbalclubs, maar uitsluitend voor dames en meisjes.²⁰

De NKB wist korfbal als demonstratiesport te presenteren op de Olympische Spelen in Antwerpen (1920) en in Amsterdam (1928).²¹ Dit had tot gevolg dat er in België een korfbalbond werd opgericht, maar in andere landen sloeg korfbal niet aan. Alleen in de Nederlandse koloniën kreeg korfbal nog enige verspreiding door geëmigreerde korfballers.

Naast de NKB ontstonden in de jaren twin-

Bron: Archief KNKV Zeist (fotoverzameling).

Korfbal werd in de eerste jaren soms met primitief materiaal gespeeld. Op deze foto uit 1903 hangt de mand te veel naar voren en de paal staat niet stevig in de grond. De scheidsrechter heeft een pet en de dames spelen met opgestoken haar en lange rokken.

tig twee “nationale” korfbalbonden op levensbeschouwelijke grondslag: de Christelijke Korfbalbond in Nederland (verder CKB) en de afdeling Korfbal van de NASB. De CKB werd op 10 april 1920 opgericht door enige protestantse korfbalclubs. Zij vonden dat de Bijbel ook als richtsnoer voor het sportleven moest gelden en dat zij derhalve geen verantwoordelijkheid voor de “neutrale” sportbeoefening op zondag konden dragen. Met een eigen bond konden de christelijke korfballers aansluiten bij het NCGV, dat al jarenlang christelijke gymnastiek propageerde. De CKB erkende wel dat de NKB formeel alle spelregels vaststelde en sloot een overeenkomst af over de wederzijdse erkenning van schorsingen en royementen.²²

Vanaf 1922 organiseerde de CKB een competitie op de zaterdagmiddag, maar deze kreeg nooit enige landelijke allure. De meeste clubs zaten in de jaren dertig in Zuid-Holland en een paar in Utrecht en Gelderland. Het bondsbestuur wilde voorkomen dat de competitie alle aandacht kreeg. Het maande de christelijke pers geen namen van spelers te noemen in de verslagen, omdat dit tegen de teamgeest inging en gemakkelijk persoonsverheerlijking oproep.²³

Onder socialisten was korfbal van begin af

aan populair, want zij waardeerden het dat vrouwen en mannen op gelijke voet meespeelden. W. Drees, de latere minister-president, richtte in 1905 en 1909 een club op in Amsterdam.²⁴ Hij speelde daar met zijn latere echtgenote in één twaalfstal, totdat hij in 1910 stopte om carrière te maken in de Haagse afdeling van de SDAP. H.M. Vliegen, zoon van de voorzitter van de SDAP, vervulde in 1925-1939 onafgebroken bestuursfuncties in de NKB.²⁵ De NASB organiseerde in de jaren twintig en dertig weleens competities voor de aangesloten korfbal-groepen, maar dit was geen succes. Veel socialisten vonden dat sport geen rol kon spelen in de socialistische strijd en dat clubs net zo goed in de neutrale bond konden spelen. De meeste socialistische clubs speelden inderdaad in de NKB, omdat zij hier in hun naaste omgeving meer tegenstanders hadden.²⁶

Tussen 1902 en 1938 werden er ruim 1500 korfbalverenigingen in Nederland opgericht, maar er is nauwelijks onderzoek gedaan naar hun activiteiten, omvang en signatuur. Het zal duidelijk zijn dat tal van korfbalclubs ontstonden en actief waren in een omgeving waar mannen en vrouwen nauw met elkaar omgingen. Dit kon gaan om een school, een gymnastiekvereniging, een speeltuinvereniging of een geheelonthoudersvereniging. Ook konden zij een onderdeel zijn van een politieke partij (met name de SDAP) of een bedrijf als de Gemeentelijke Telefoon (Amsterdam) of de Stedelijke Lichtfabrieken (Leiden).

De meeste korfbalclubs waren klein, net als overigens de meeste voetbal- en gymnastiekverenigingen. In 1919 was DEV (Amsterdam) de enige club in de NKB met meer dan 100 leden (106) en TOG (Lochem) was de kleinste met slechts 15 leden. In 1935 hadden Blauw Wit (124) en ROHDA (119) uit Amsterdam als enige meer dan 100 leden.²⁷ Er zijn dan ook diverse clubs verdwenen door gebrek aan leden en financiële problemen of door een fusie. In elk geval zal in alle korfbalclubs de getalsmatige verhouding tussen mannen en vrouwen min of meer gelijk zijn geweest. Een twaalfstal moest immers zes dames en zes heren hebben om in de competitie uit te komen. >>

Bron: Archief KNKV Zeist (fotoverzameling).

Spelmoment uit wedstrijd Friso Leeuwarden – Olympia Franeker uit juni 1914. De thuisploeg speelt met witte shirts en donkere broek en rok. De man met de pet is de scheidsrechter. De teamgenoten kijken bij de lijn van het middenvak rustig naar de aanval.

Vrouwen als korfbalsters

In *De Sportkroniek* van maart 1907 werd korfbal getypeerd als een spel, waarbij “mannen met baarden spelen tegen en met schoolmeisjes. Het gekste ervan vind ik, dat de korfbalsters nooit corsetten dragen, tenminste ik heb het nooit gezien.” Deze constatering bewijst nog eens dat korfbal door het gemengde karakter bijzondere aandacht trok. De NKB was zich hiervan bewust, blijkens de officiële bondsuitgave *Het korfbalspel. De spelregels en wat daaraan annex is* uit 1908, waarin J. Godefroy (een man) ook de kleding van de spelers bespreekt:

“Voor heeren staat een korte kuitbroek 't netste. Bloote knieën zijn voor korfballen ongewenscht, omdat gemengd gespeeld wordt. 't Is evenmin noodig als voor tennissers. Ook het opstroopen van de mouwen is niet noodig. Dames doen het beste, een donkere onderkleding te dragen, liefst met fietspantalon; dit omdat vallen zoo vaak voorkomt en witte onderkleding dikwijls bij 't publiek opmerkingen veroorzaakt. Den shirt wordt en door heeren en door dames gedragen. De laatsten kunnen er zelf een tje knippen naar model van dat van de eersten.”²⁸

Het ging erom dat korfbal een nette uitstraling bezat en dat toeschouwers geen aanleiding kregen om zich op te winden over de spelers. Het valt niet meer te achterhalen hoe groot de inbreng van vrouwen in de beginjaren van het spel was, want er zijn geen bewegende beelden en in verslagen worden spelers niet altijd met naam genoemd. Dames konden aanvankelijk weinig snelheid ontwikkelen, want zij speelden “met lange sleepronken – door sommige met een dozijn veiligheidsspelden een weinig verkort en den indruk gevende van een ouderwetsche crinoline –, corset en zorgvuldig gesoigneerd kapsel.”²⁹ In 1907 stelde *Het Sportblad* vast dat vrouwen in reformjapon speelden en loshangende, fladderende haren hadden. Dat geeft aan dat zij meer bewegingsvrijheid hadden gekregen door kortere rokken en sneller konden spelen.³⁰ In confessionele kringen was de rok lengte weleens een punt van zorg, blijkens enige artikelen in het bondsblad van de CKB uit de jaren twintig. De voorzitter van de CKB droeg de speelsters in zijn bond ook eenmaal op niet te roken op het sportveld, want dat zou een afschrikwekkende werking op ouders hebben, die hun kinderen wilden laten korfballen.³¹ Kennelijk waren rokende mannelijke sporters ook in christelijke kring geen reden tot zorg.

Naarmate meer vrouwen gingen sporten, trokken korfbalsters niet zoveel aandacht meer in de sportpers. Zij kregen wel steeds meer een volwaardige rol in het spel. Zij werden meer in de aanvallen betrokken en gingen ook meer doelpunten maken. In 1925 werd in het verslag van de wedstrijd tussen de districten Noord en Zuid opgemerkt: “Zuid krijgt een

Bron: Archief KNKV Zeist (fotoverzameling).

Korfbalsters in actie op een modderig veld in de jaren dertig. De rokken zijn inmiddels een stuk korter geworden.

strafworp toegewezen. Mej. Vijfwinkel neemt hem. Zo iets had in onze dagen hoogstens in een korfbalnachtmerrie kunnen gebeuren.”³² Uit de bovenstaande foto uit de jaren dertig blijkt dat vrouwen fanatiek konden meedoen en zich niet lieten afremmen door een modderig veld.

Het is opmerkelijk dat vrouwen nauwelijks doordrongen in het bestuur van de landelijke korfbalbonden. In het bestuur van de NKB zat in de periode 1902-1938 slechts één vrouw, namelijk mevrouw C.E. ten Cate. Zij was van 1905 tot 1919 twaalf jaar penningmeester en twee jaar eerste secretaris. Zij werd bij haar afscheid benoemd tot erelid van de NKB. In de CKB was R. Slotboom in 1926-1928 penningmeester, waarna zij voor enige maanden werd opgevolgd door C. Richter.³³ Vrouwen zaten wel regelmatig in het bestuur van korfbalclubs, al is dit door gebrek aan onderzoek nog niet cijfermatig te onderbouwen. Het bestuur van een korfbalclub moest hoe dan ook altijd letten op de belangen van de vrouwen, want anders kwam het voortbestaan van de twaalfallen én de vereniging in het geding.

Volgens sommige buitenstaanders gingen mannen hoofdzakelijk korfballen om vrouwen te ontmoeten. *Het Sportblad* bevatte in november 1908 een ironische beschouwing over een jongeman die na tal van vergeefse huwelijksadvertenties ging korfballen. Hij raakte

“verkikkerd op 'n corsetlooze dochter van 'n gefortuneerde bakker”, tastte een keer mis “en 't was de bakkersdochter die in z'n armen lag. 't Koste hem 'n vrije worp, maar de zaak was meteen in orde.”³⁴

Korfbal gaf vrouwen en mannen gelegenheid intensief met elkaar om te gaan zonder dat er veel toezicht van de ouders was. Het staat vast dat diverse huwelijken uit het korfbal zijn voortgekomen en dat kinderen uit dergelijke huwelijken later ook gingen korfballen. Maar bovenal zal het de liefde voor de sport zijn geweest die mannen en vrouwen naar het korfbalveld trok, anders was korfbal nooit levensvatbaar geweest.

Slotbeschouwing

Sport groeide in de eerste decennia van de twintigste eeuw uit tot de belangrijkste vorm van vrijetijdsbesteding in Nederland. Korfbal was de enige sport waarin vrouwen en mannen in één ploeg samenspeelden. Dat was begin twintigste eeuw beslist een gewaagd experiment. Een medewerker van *De Sportkroniek* zag in mei 1906 weinig toekomst voor korfbal, want:

“aan een gemengd spel voor ouderen, moet men – gedachtig aan het 'leid ons niet in verzoeking' – als eerste eisch stellen, dat elke li-

chamelijke aanraking der spelenden is buitengesloten. Dit is bij korfbal geenszins het geval, en wel bij spelen als lawntennis en hockey. Resumeerende: wij bevelen korfbal aan als 't openluchtspel voor kinderen en vrouwen, keuren het ten sterkste af als gemengd spel en voor jongemannen!'³⁵

Deze voorspelling was volkomen onjuist, want korfbal groeide uit tot de tweede veldsport van Nederland. Het kreeg als grote sport net als voetbal en gymnastiek te maken met aparte clubs op levensbeschouwelijke basis, maar deze bleven altijd ver in de minderheid. Alleen in Noord-Brabant en in Limburg kreeg korfbal nauwelijks of geen levensvatbare clubs, doordat de katholieke kerk gemengd sporten afwees.

In de jaren twintig en dertig werd sportbeoefening steeds meer gezien als nuttig voor de maatschappij. Dat blijkt wel uit de toekenning van het predicaat Koninklijk aan de neutrale landelijke bonden voor gymnastiek (1919), voetbal (1929), schaken (1935), korfbal en hockey (1938) en tennis (1939). In 1928 was Nic. Broekhuysen al benoemd tot ridder in de Orde van Oranje Nassau bij zijn 25-jarig jubileum als voorzitter van de NKB. Uit deze erkenningen blijkt dat het koningshuis waardering had voor het gevoel van verbondenheid dat deze neutrale bonden in de samenleving

brachten. De korballers hoefden zich gaandeweg niet meer te bekommeren om kritiek van buitenstaanders, want sportende vrouwen werden steeds minder opzienbarend. Vrouwen konden gerust lid worden van een korfbalclub. Zij vonden hier beslist vriendinnen en soms ook echtgenoten. Maar bovenal wisten zij dat zij belangrijk waren voor het clubleven, want zonder hun aanwezigheid en inbreng konden korfbalclubs niet voortbestaan. Daarmee droeg korfbal zondermeer bij aan de emancipatie van de vrouw in de Nederlandse samenleving.

///

Noten:

- ¹ *Het Sportblad*, 6 juni 1907, p. 17.
- ² De belangrijkste bronnen voor dit artikel zijn: *Dat is korfbal. Handboek voor de korfbalsport*. Rotterdam's-Gravenhage, 1949; het 'KNKV-Vadecum' in: <http://www.knk.nl/korfbal/overkorfbal/vadecum> en M.J. van Gent (red.), 'Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940' in: <http://resources.huigens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken>. Deze databank bevat gegevens van bonden en clubs met betrekking tot gymnastiek, hockey, korfbal, schaken, tennis en voetbal. De databank wordt momenteel aangevuld met gegevens vanaf 1940 tot heden.
- ³ J. Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging. Medische en culturele aspecten in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)*. Rotterdam, 1999; J. Steendijk-Kuypers, 'De entree van vrouwen in de Nederlandse sportwereld', in: W. van Buuren en P.J. Mol (red.), *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem, 2000, pp. 81-107; R. Stokvis, *De sportwereld. Een inleiding*. Nieuwegein, 2010, pp. 58-64.
- ⁴ H. Dona, *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond 1926-1941*. Amsterdam, 1981, pp. 125-126; A. Swijntink, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Haarlem, 1992, pp. 19-25.
- ⁵ J. Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging ...*, pp. 19-32; A. Opmeer, 'Wat men ook zegt, zij fietsen toch?' *De betekenis van de fiets op het gebied van sport, vervoer, recreatie en emancipatie voor de Nederlandse vrouw tot 1940*. Utrecht, 2004, pp. 90-111.
- ⁶ *De Tijd*, 4 juni 1902, p. 6 en *Algemeen Handelsblad*, 1 oktober 1902, p. 11; P.J. Mol, *Geschiedenis van de sport in Amsterdam 1918-1940*. Amsterdam, 1998, pp. 24-25.
- ⁷ N. Broekhuysen, 'Het ontstaan van korfbal (1902-1903)' in: *Dat is korfbal ...*, pp. 11-19.
- ⁸ S.A. Wilson, 'De geschiedenis van de K.N.K.B. (1903-1947)' in: *Dat is korfbal ...*, pp. 59-73.
- ⁹ *De Sportkroniek*, 24 november 1904, pp. 305-306; *Het Sportblad* 6 juni 1907, p. 17; Vgl. *De Sportkroniek* 17 mei 1906, pp. 800-801. Zie ook J.P. Mazure, 'Korfbal van openluchtspel tot sport (1903-1915)', in: *Dat is korfbal ...*, pp. 22-24.
- ¹⁰ J.P. Mazure, 'Korfbal van openluchtspel tot sport ...', pp. 20-24.
- ¹¹ *Het Sportblad*, 18 juli 1907, pp. 7-8.
- ¹² *De Sportkroniek*, 5 maart 1911, p. 566 en *De Sportkroniek*, 2 april 1912, pp. 634-635; J. Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging ...*, pp. 133-140.
- ¹³ H. Dona, *Sport en socialisme ...*, pp. 125-126 en A. Swijntink, *In de pas ...*, p. 24.
- ¹⁴ *Dertig jaar C.K.B. Uitgave Christelijke Korfbalbond in Nederland*. z.p., 1950, p. 32 (citaat); J.J. Adriaanse, *Een kwart eeuw Christelijke Lichamelijke Opvoeding*. z.p., 1935. A. Swijntink, *In de pas ...*, pp. 22-23.
- ¹⁵ M. Derks en M. Budel, *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*. Nijmegen, 1990, met name p. 31 en pp. 36-45. A. Swijntink, *In de pas ...*, pp. 23-24.
- ¹⁶ H. Dona, *Sport en socialisme ...*, pp. 161-162.
- ¹⁷ G. de Grood, 'Gemengde huwelijken en sport', in: *De Tijd*, 20 juli 1917, p. 5; M. Derks en M. Budel, *Sportief en katholiek ...*, pp. 79-86.
- ¹⁸ R. Pauw en J. Visser, *Model voor de toekomst: Amsterdam, Olympische Spelen 1928*. Rotterdam, 2008, pp. 25, 27 (citaten) en 174-193. Zij melden abusievelijk Algemene Bond voor Lichamelijke Opvoeding.
- ¹⁹ KNKV-Vadecum: Iedentallen KNKB en CKB en historisch overzicht. *De Sportkroniek*, 25 augustus 1938, p. 981 (overzicht onderbonden).
- ²⁰ *Nederlands Korfbalblad*, 20 november 1935, p. 3 (Noord-Brabant) en *Nederlands Korfbalblad*, 21 juni 1939, pp. 1-2 (Limburg).
- ²¹ J.P. Mazure, 'De verdere ontwikkeling van de korfbalsport (1915-1940)', in: *Dat is korfbal ...*, p. 55; S.A. Wilson, 'De geschiedenis ...', p. 67; J. Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging ...*, pp. 149-150.
- ²² *Dertig jaar C.K.B.*, passim; *Nederlands Korfbalblad*, 22 januari 1936, p. 4 (erkenning).
- ²³ *Lichaamsoefening*, 28 april 1932, pp. 1-3. R. Stokvis, *De sportwereld* meldt dit verschijnsel niet.
- ²⁴ J. Gaemers, *Willem Drees 1886-1988. De rode wethouder: de jaren 1886-1940*. Amsterdam, 2006, pp. 103-104, 117-118, 121 en 527-528.
- ²⁵ KNKV-Vadecum: bestuur van NKB. *Haarlem's Dagblad*, 17 juli 1939, p. 12. Dona stelt abusievelijk dat Vliegen voorzitter van de NKB was in: H. Dona, *Sport en socialisme ...*, p. 127.
- ²⁶ H. Dona, *Sport en socialisme ...*, pp. 22-26, 59, 139 en 163-164.
- ²⁷ *Korfbal*, 14 januari 1920, p. 2; *Nederlands Korfbalblad*, 23 oktober 1935, p. 4.
- ²⁸ *De Sportkroniek*, 13 maart 1907, p. 661. J. Godefroy, *Het korfbalspel. De spelregels en wat daaraan annex is*. Baarn, 1908.
- ²⁹ *Korfbal*, 22 november 1911, p. 1 (citaat); *Het Sportblad*, 6 juni 1907, p. 17. Vgl. A. Opmeer, 'Wat men ook zegt ...', pp. 91-96.
- ³⁰ J.P. Mazure, 'Korfbal van openluchtspel tot sport ...', p. 22.
- ³¹ *Lichaamsoefening*, 8 december 1926, pp. 4-5 en 22 december 1926, pp. 7-8 (rokken); *Lichaamsoefening*, 10 februari 1926, p. 7 (roken).
- ³² J.P. Mazure, 'De verdere ontwikkeling ...', p. 46.
- ³³ KNKV-Vadecum: lijsten bestuursleden en ereleden; S.A. Wilson, 'De geschiedenis ...', p. 60; *Dertig jaar C.K.B.*, pp. 49-50 noemt enkel mej. Slotboom; J. Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging ...*, p. 148.
- ³⁴ *Het Sportblad*, 19 november 1908, p. 4.
- ³⁵ *De Sportkroniek*, 17 mei 1906, pp. 800-801 (citaat); KNKV-Vadecum: historisch overzicht.

Michel J. van Gent (1959) is onderzoeker bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, onderdeel van de KNAW. Hij werkt aan de uitbreiding van de digitale databank Sportbonden, sportclubs en sportperiodieken in Nederland tot 1940 (raadpleegbaar als <http://resources.huigens.knaw.nl/sportbondenclubsperiodieken>).

Contact: michel.van.gent@huigens.knaw.nl

De betekenis van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV) voor de ontwikkeling van het vak vrouwengeschiedenis in Nederland¹

No documents, no history²

In 1935 werd in Amsterdam het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging opgericht. In 1974 ontstonden vrouwengeschiedenisgroepen aan Nederlandse universiteiten die zich in 1976 verenigden in het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis. In dit artikel beschrijft archivaris Annette Mevis de activiteiten van het IAV op het gebied van vrouwengeschiedenis en wat de betekenis is geweest van het bestaan van het IAV voor de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland tot ongeveer midden jaren negentig. Het artikel laat zien hoe het IAV vanaf de oprichting in 1935 mede vorm heeft gegeven aan de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis door haar bestaan, activiteiten en publicaties. Maar het laat ook zien hoe historica's vanaf 1974 het IAV beïnvloedden. In vier kaders is het aandeel van enkele individuele bestuursleden en medewerkers, meestal historica's, uitgelicht.

/ Annette Mevis /

Het huidige 'Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis' aan de Vijzelstraat 20 in Amsterdam beheert ruim 100.000 publicaties, 720 archieven van organisaties en personen, 8.000 tijdschrifttitels, 45.000 foto's, affiches en objecten, enkele kleinere collecties en steeds meer digitaal materiaal.³ De eerste steen voor deze collectie werd officieel gelegd op 3 december 1935, toen Rosa Manus (1881-1942), Johanna Naber (1859-1941) en Willemina Posthumus-van der Goot (1897-1989) de akte van oprichting van de stichting Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging tekenden. Volgens de statuten was het doel "(...) het bevorderen van de kennis en de wetenschappelijke studie der vrouwenbeweging in den uitgebreidsten zin."⁴ In 1988 fuseerde het IAV met het Informatie- en Documentatiecentrum voor de vrouwenbeweging (IDC) en het tijdschrift *LOVER* tot IIAV, Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging. In 2009 werd de naam Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis. De fusie in 2012 met E-Quality leidde tot de huidige naam, Atria. De collectie heet nog steeds 'Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging'.

Zowel de oprichting van het IAV als de sterke historische dimensie van het instituut kwamen niet uit de lucht vallen. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden meer instituten opgericht met als doel bedreigde particuliere archieven op een bepaald terrein te verzamelen en bewaren, zoals in Nederland het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA) in 1914 en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in 1935.⁵ Archieven van de overheid vallen onder de Archiefwet en worden bewaard in overheidsarchieven, maar dat geldt niet voor archieven van personen, bedrijven, verenigingen, sociale bewegingen, politieke partijen,

enzovoorts. Hier was dus een leemte. Daarnaast was er een groot historisch bewustzijn bij vrouwen die actief waren in de zogenoemde eerste feministische golf.⁶ Er verschenen bijvoorbeeld herdenkingsboeken met als titels *Na tien jaren 1898-1908* (1908), *Na XXV jaren 1898-1923* (1923) en *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht 1894-1919* (1919). Historica Maria Grever bestudeerde het leven en werk van IAV-medeoprichtster Johanna Naber. In Grevers woorden was de oprichting van het IAV in 1935 de vervulling van het verlangen onder feministen om het cultureel erfgoed van vrouwen en de vrouwenbeweging systematisch te bewaren en te ontsluiten zodat een wetenschappelijke bestudering daarvan mogelijk werd.⁷

Vrouwengeschiedenisactiviteiten van het IAV tussen 1935 en 1974

Het verzamelen en verwerven van "boekwerken, foto's, plaatwerken, andere gedrukte stukken en schriftelijk materiaal" was vanaf het begin een belangrijke activiteit van het IAV. Vooral Rosa Manus, eerste presidente van het IAV, speelde een belangrijke en actieve rol in het verzamelen. Zij was sinds 1908 actief in de internationale vrouwen- en vredesbeweging. Manus organiseerde onder meer de congressen van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht en het Wereldvredescongres 1936 in Brussel, richtte diverse verenigingen en comités op, had talloze bestuursfuncties en reisde veel. Rond 1930 had ze een uitgebreide bibliotheek, een documentatiesysteem en een groot persoonlijk archief gevormd. Van Mien van Wulfften Palthe-Broese van Groenou (1875-1960), de erfgenaam van Aletta Jacobs (1854-1929), kreeg Manus in 1930 boeken en het archief van Jacobs. Volgens het verslag van de bibliothecaresse van het IAV werd de eerste steen van de 'boekkerij' van het IAV gelegd door een gift in april 1936 van ruim 300 boeken en brochures van Rosa Manus. Een jaar later schonk Manus het archief van Jacobs aan het IAV en – in etappes tot februari 1940 – meer boeken en eveneens haar eigen archief.⁸

Het IAV verzamelde niet alleen wat al voorhanden was, het creëerde ook zelf primaire

Bron: Collectie IAV, fotograaf onbekend.

Johanna W.A. Naber (1859-1941)

In haar boek *The Gender of History* (2000) argumenteert Bonnie Smith dat voorafgaand en parallel aan de professionalisering van het vak geschiedenis in de westerse wereld in de negentiende eeuw, reeds vele vrouwelijke 'amateurhistorici' geschiednissen over vrouwen schreven. In Nederland was Johanna Naber een voorbeeld hiervan. Haar positie in het historische veld was opmerkelijk. Zij had geen universitaire opleiding, maar publiceerde desondanks een heel oeuvre aan historische werken dat ook door professionele historici

werd gewaardeerd. Bijna al haar historisch werk gaat over vrouwen tussen de zeventiende en twintigste eeuw: abdisen en nonnen, prinsessen en koninginnen, schrijfsters en feministen. Zij bekritiseerde haar mede-historici nooit expliciet over hun blinde vlek ten opzichte van vrouwen. Naber was ook actief in de vrouwenbeweging. Ze was bijvoorbeeld één van de organisatrices van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898. In 1935 was zij één van de oprichtsters van het IAV, waarvan ze bestuurslid bleef tot aan haar dood in 1941.

Jane de longh (1901-1982)

In tegenstelling tot Naber was Jane de longh wel een professioneel historica en bekriftiseerde zij het werk van mannelijke historici wél. Zij uitte scherpe kritiek op de inhoud van de Nederlandse geschiedwetenschap. Haar definitie van geschiedenis was “mans’ herinnering aan eigen grootheid”.¹ Zij promoveerde in 1927 en werkte vanaf 1928 op het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, samen met N.W. Posthumus, oprichter van het NEHA én in 1935 van het IISG. Zij was in die tijd één van de tien professionele Nederlandse historici die zich met bedrijfsgeschiedenis bezighielden en de enige vrouw. Jane de longh speelde een rol in de oprichting van het IAV als zelfstandig instituut en Rosa Manus vroeg haar al vóór de

officiële oprichting om bestuurslid te worden.² In 1935 verbleef De longh in Engeland om onderzoek te doen voor een boek over de geschiedenis van de vrouwenbeweging, dat nooit is verschenen. In 1946 trad zij af als bestuurslid van het IAV.

¹ T. den Hartog, ‘Waar mijn schrijftafel staat, is mijn vaderland. Leven en werk van historica dr. Jane de longh (1901-1982)’, doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1991; T. den Hartog, ‘Jane de longh (1901-1982). De historische verbeelding van het feminisme’, in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 14 (1994), pp. 181-192.

² Atria, archief Rosa Manus inv.nr. 96, doorslag van een brief van Rosa Manus aan Jane de longh, 5 november 1935.

bronnen. Een mooi voorbeeld hiervan is de zogenoemde veteranenenquête uit 1937: op initiatief van Rosa Manus werd een vragenlijst rondgezonden aan “veteranen der vrouwenbeweging”, waarop vele interessante antwoorden binnenkwamen. Posthumus-van der Goot verzond in 1947, na de heropening van het IAV, een tweede vragenlijst rond, ditmaal met dertig vragen en als titel ‘Veteranenformulier’.⁹ Het IAV droeg ook op deze manier actief bij aan de vorming van een collectie over de (Nederlandse) vrouwenbeweging.

Een tweede belangrijke activiteit van het IAV was het publiceren over heden en verleden van de (inter)nationale vrouwenbeweging. Tijdens de officiële opening van het IAV op 19 december 1936 presenteerde het instituut haar eerste publicatie: een brochure geschreven door bestuurslid en historica Jane de longh (1901-1982) met de titel *Documentatie van de geschiedenis der vrouw en der vrouwenbeweging*, uitgegeven door E.J. Brill te Leiden.¹⁰ De longh geeft daarin “een overzicht van de verschillende terreinen van wetenschap, die kunnen bijdragen tot een juist inzicht in de geschiedenis der vrouw als individu en als lid der gemeenschap (...)”.¹¹ Zij meldt ook: “Reeds bij de stichting van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging stond de bedoeling voor, de te verzamelen gegevens te benutten door het doen verschijnen van bronnenpublicaties en daaruit samen te stellen studies met betrekking tot de vrouw en haar ontwikkelingsgang.”¹² In 1937 en in 1938 publiceerde het IAV *Jaarboeken* met wetenschappelijke artikelen in verschillende talen, bijvoorbeeld over de economische positie van vrouwen in de Oostenrijkse mid-

denklasse en over vrouwenkiesrecht in Frankrijk, Zwitserland en België.¹³

De eerste grote activiteit na de Tweede Wereldoorlog – naast het verzamelen van materiaal en het helpen van bezoekers – was het samenstellen van het boek *Van moeder op dochter*, gepubliceerd in 1948 onder auspiciën van het IAV. De titel verwees naar de troonopvolging van Koningin Wilhelmina door haar dochter Juliana. *Van moeder op dochter* behandelt de sociaal-economische en politieke positie van Nederlandse vrouwen sinds de Franse tijd. Posthumus-van der Goot, de enige oprichtster van het IAV die toen nog in leven was, was de drijvende kracht achter de totstandkoming. Het belang van dit boek moge duidelijk zijn: er verschenen twee edities in 1948, een Zwarte Beertjes-pocket bij Bruna in 1968 met een toegevoegd hoofdstuk over de periode 1948-1968 en een reprint in 1977. *Van moeder op dochter* is nog steeds het enige algemene overzichtswerk van de vrouwenbeweging in Nederland. In de jaren vijftig besloot het IAV-bestuur ieder jaar een vrouw uit de eerste golf te herdenken, te beginnen met Aletta Jacobs in 1954, haar honderdste geboortjaar. H.P. Hogeweg-de Haart, IAV-bestuurslid van 1954-1962, schreef in de serie kleine biografische werken van het IAV een portret van Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs (1955), van Barbara van Meerten-Schilperoort (1956) en van Catharina Felicia van Rees (1957); Martha van Brink-Poort schreef over Anna Reynvaan (1963); en Deanne te Winkel van Hall over Wilhelmina Drucker (1968). Het IAV verzamelde dus niet alleen boeken, tijdschriften, archieven en beeldmateriaal, maar maakte ook uitgaven op basis van al dat mate-

riaal en droeg daarmee bij aan de zichtbaarheid van vrouwen in de geschiedenis.

Een derde belangrijke groep van activiteiten waren de evenementen die het IAV organiseerde, zoals lezingen en tentoonstellingen. Meestal eenmaal per jaar nodigde het IAV-bestuur vrouwenorganisaties en personen uit om een ‘thee met lezing’ bij te wonen op het IAV. Voorbeelden van onderwerpen waren de kijk van de Britse feministe Margery Corbett Ashby op de “rehabiliteitsmogelijkheden van de Duitse vrouw” in 1948 en het verband tussen de vrouwenbeweging en de overige sociale en geestelijke bewegingen door sociologe Hilda Verwey-Jonker in 1953.

Ontstaan van het vak vrouwengeschiedenis, ca. 1974

Historici beschouwen het jaar 1967 – met het verschijnen van het beroemde artikel van Joke Smit ‘Het onbehagen bij de vrouw’ in *De Gids* – als het begin van de zogenoemde tweede feministische golf in Nederland. Een van de eerste groepen was Dolle Mina in 1969, genoemd naar de radicaal-feministische Wilhelmina Drucker (1847-1925) uit de eerste feministische golf. Het blad van Dolle Mina werd *Evolutie* genoemd en het begon met jaargang 34, als ware het een voortzetting van Druckers blad *Evolutie* waarvan tussen 1893 en 1926 drieëndertig jaargangen verschenen. Dit is één voorbeeld van het historisch bewustzijn van de ‘tweede golfers’.¹⁴ Meer algemeen was er in de groeiende vrouwenbeweging een grote vraag naar informatie over de geschiedenis van vrouwen en hun bewegingen.

In 1974 verenigden zich aan de meeste Nederlandse universiteiten – meestal vrouwelijke – studenten in vrouwengeschiedenisgroepen. In 1976 richtten deze gezamenlijk het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV) op, nu Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) geheten. Geschiedenis was daarmee in Nederland een van de eerste disciplines waarin vrouwen tot landelijke samenwerking kwamen.¹⁵ Geschiedenisstudenten ‘ontdekten’ al vrij snel het IAV als ‘the place to be’, en bezochten individueel of met de hele vrouwengeschiedenisgroep het vrouwenarchief. De vrouwenbeweging van rond 1900 was een van de eerste onderwerpen die werden onderzocht en in 1978 gaf de vrouwengeschiedenisgroep van het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam een lezing in het IAV over ‘Vrouwen in de Amsterdamse kledingindustrie 1870-1914’.

Het LOV en het IAV steunden elkaar al snel in hun gezamenlijk doel om vrouwengeschiedenis in Nederland te bevorderen en daarvoor een infrastructuur te creëren. Zo zond het LOV op 20 september 1979 een brief aan de minister van Onderwijs en Wetenschappen en de staatssecretaris van Emancipatiezaken van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: “Middels deze brief wil het L.O.V. er de aandacht op vestigen, dat het onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen in >>

Nederland ernstig gehandicapt wordt door te geringe faciliteiten die het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (I.A.V.) te Amsterdam historici kan bieden. De collectie van het I.A.V. vormt uiteraard een van de belangrijkste uitgangspunten voor de beoefening van vrouwengeschiedenis. Voor historici zijn uiteraard vooral de door het I.A.V. verzamelde archieven van belang. De aanwezige archieven (...) zijn echter ongeïventariseerd en daarom niet toegankelijk. Bovendien mist het I.A.V. de nodige financiële armslag om een actief verwervingsbeleid met betrekking tot de aankoop van archieven te kunnen voeren en de nodige ruimte om deze archieven op een verantwoorde manier te kunnen beheren.”¹⁶

Het IAV van haar kant bood het LOV ruimte aan in haar pand aan de Herengracht. Zowel het IAV als het LOV hadden te maken met een snel groeiende stroom aan activiteiten en verzoeken om informatie. Het LOV besloot daarom een Kontaktadres Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (KLOV) op te richten, waarvoor het in 1980 subsidie aanvraag bij het ministerie van CRM.¹⁷ Die subsidie werd toegekend en het KLOV verhuisde in 1981 met het IAV mee naar Keizersgracht 10.

Het IAV speelde zo een rol in de ontwikkeling en geleidelijke institutionalisering van vrouwengeschiedenis binnen Nederlandse universiteiten. Het kreeg daarvoor ook jarenlang subsidie van de Universiteit van Amsterdam.

Zonder anderen tekort te willen doen, wil ik hier de rol benadrukken die historica Mineke Bosch speelde in de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland én die van het IAV. Zij kwam in 1981 met het dagboek van haar oma het IAV binnengestapt en legde een plan voor om ‘egodocumenten van vrouwen’ te gaan verzamelen. Dat idee kwam ook niet uit de lucht vallen. Vanaf het ontstaan van vrouwengeschiedenisgroepen aan de universiteiten werd naarstig gezocht naar andere bronnen dan de gebruikelijke schriftelijke bronnen in archiefbewaarplaatsen. De subsidieaanvraag voor het egodocumentenproject werd goedgekeurd en het ging in 1982 van start met Mineke Bosch en mede-historica Annemarie Kloosterman als uitvoerders. Historica Annette Mevis zette dit werk vanaf november 1983 voort. Al dit werk resulteerde in de huidige collectie van ca. 250 egodocumenten in Atria. In het jaarverslag van het IAV over 1982 schrijft Bosch: “Voor vrouwengeschiedenis betekent dit dat het niet alleen noodzakelijk is om egodocumenten te verzamelen ter opvulling van leemten in het bronnenmateriaal, maar ook vanwege die mogelijkheid om ‘andere’ geschiedenis te schrijven: de geschiedenis van het emotionele leven van vrouwen, hun vreugden en frustraties, én, wat belangrijk is in het licht van de laatste ontwikkelingen binnen vrouwengeschiedenis, de onderlinge vrouwen-vriendschappen en vrouwennetwerken. Vooral dit laatste heeft onze aandacht op de egodocumenten in het IAV-archief gevestigd. Met de daarin opgeborgen dagboeken en korrespon-

dentie is een heel andere geschiedenis te schrijven dan tot nu toe is gedaan”.¹⁸ En ze concludeerde “(...) het staat vast dat het IAV uniek publiek materiaal bezit, bijvoorbeeld de uitgebreide internationale correspondentie tussen kiesrecht- en vredesvrouwen, die een verrassend inzicht geven in de bloeiende internationale vrouwennetwerken.” Dat inzicht leidde tot de publicatie van *Lieve Dr. Jacobs. Brieven uit de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, 1902-1942* in 1985, samengesteld door Mineke Bosch en Annemarie Kloosterman ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het IAV.

Met de viering van het vijftigjarig bestaan wilde het IAV laten zien op hoeveel verschillende manieren je met vrouwengeschiedenis bezig kunt zijn en welke stimulerende rol het IAV daarbij kan hebben.¹⁹ Dat gebeurde met een ‘historische dag’ op 6 november 1985, tijdens de eerste Vrouwenboekenweek, met historische wandelingen en een boottocht, met de presentatie van de boeken *Lieve Dr. Jacobs* en *In verloren minuten* (gebaseerd op de collectie egodocumenten) en met een openbaar interview met historica en archivaris Isabella van Eeghen door Mieke van Kasbergen.²⁰

Belangrijk voor de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis was tevens dat naast de bibliotheek ook het archief van het IAV professionaliseerde. Zoals we zagen vroeg de vrouwengeschiedeniswereld daar al in 1979 om. Langzamerhand werd de situatie beter, met name nadat er in 1988 een aparte archiefafdeling kwam. In dat proces speelde Mineke Bosch eveneens een belangrijke rol, hoewel zij uiteindelijk geen archivaris werd maar voor een academische carrière koos en in

1988 assistent-in-opleiding (AIO) werd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Annemarie Kloosterman en Annette Mevis volgden wel een opleiding aan de Archiefschool. Vanaf 1977 werkte IISG-archivaris Atie van der Horst al 4 uur in de week aan het inventariseren van IAV-archieven en van 1982 tot 1986 deed Dimphéna Groffen dat fulltime. Vanaf 1988 waren er drie archivariessen die zich niet alleen bezighielden met het ordenen en beschrijven van archiefmateriaal en het helpen van bezoekers, maar ook het verzamelen van archieven actiever aanpakten.

Er werden steeds meer (promotie)onderzoeken gedaan die waren gebaseerd op onderzoek in de archieven van het IAV. Dat resulteerde begin jaren negentig in een serie mooie proefschriften die tot de belangrijkste producten van het vak vrouwengeschiedenis in Nederland behoren: Jolande Withuis, *Opoffering en Heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (1990); Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (1992); Francisca de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (1992); Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (1994); Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om de arbeid 1898-1940* (1994); Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (1994); en Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (1994).

Bron: Collectie IAV, fotograaf onbekend. © World-Press-Foto.

Willemijn Posthumus-van der Goot (1897-1989)

Posthumus-van der Goot was de jongste van de drie oprichtsters van het IAV. Zij speelde een belangrijke rol als IAV-secretaresse van 1935 tot 1946 en als IAV-presidente van 1947 tot 1954. Ze was de eerste vrouw in Nederland die promoveerde in de economie. In beide IAV-Jaarboeken publiceerde zij een artikel: ‘Statistische gegevens betreffende de vrouw in Nederland’ in 1937 en ‘Uitkomsten van een Onderzoek naar den Arbeid van de gehuwde Vrouw in Nederland’ in 1938. De opbouw van het IAV na de Tweede Wereldoorlog was in belangrijke mate te danken aan haar inzet. Met name

werkte zij hard aan het boek *Van moeder op dochter* (1948). Al vanaf 1935 gebruikte zij ook radio als medium om vrouwenonderwerpen en vrouwengeschiedenis onder de aandacht van een groot publiek te brengen. Nadat ze in 1954 aftrad als voorzitter van het IAV-bestuur, bleef ze bij het instituut betrokken. In 1977 gaf ze op het IAV bijvoorbeeld nog een lezing over ‘Drie fasen in de vrouwenbeweging van 1820 tot heden’ en in 1985 was ze eregast bij de viering van het vijftigjarig bestaan van het IAV.

Bron: Collectie IAV, fotograaf Annemarie Kloosterman.

Mineke Bosch (° 1954)

Mineke Bosch studeerde geschiedenis in Groningen en was vanaf het begin betrokken bij de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis als een wetenschappelijke discipline. Zij studeerde in 1981 af op de doctoraalscriptie 'Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas. De eerste vrouwelijke artsen in Nederland, 1872-1913'. Daarna werkte zij iets meer dan vijf jaar op tijdelijke projecten bij het IAV, voor ze de overstap maakte naar de geschiedwetenschap aan de universiteit. Nu is zij hoogleraar moderne geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

De foto toont haar werkend aan de tentoonstelling "Vrouwenkultuur en vrouwenbeweging: de overzeese vriendschappen van Ann Howard Shaw, Lucy Anthony, Aletta Jacobs, Carrie Chapman Catt, Rosa Manus en Rosika Schwimmer" die van 22 juni tot 15 september 1983 in het IAV te zien was. Deze tentoonstelling was gemaakt ter gelegenheid van het congres 'Among men, among women'.

Conclusie

Het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging was en is een belangrijk onderdeel van de vrouwenbeweging en het was de eerste plaats in Nederland waar vrouwengeschiedenis een institutionele basis had. Ik heb hier heel kort laten zien dat het instituut gedurende meer dan tachtig jaar vrouwengeschiedenis in Nederland heeft gestimuleerd en ondersteund. Het speelde tevens een rol in de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis als een erkende academische discipline. Alleen al door haar bestaan was en is het moeilijker om vrouwen te 'vergeten' of weg te laten uit de geschiedenis en was en is het makkelijker om historische informatie over vrouwen te vinden.²¹ Maria Grever noemde het IAV in 1995 "een van de belangrijkste 'geheugenplaatsen' van de Nederlandse vrouwenbeweging."²² En volgens Ann Romeyns is het mede aan het bestaan van het IAV te danken dat vrouwen als Wilhelmina Drucker en Aletta Jacobs "gemakkelijker (...) op te delven uit het archief" waren. Aletta Jacobs is ook daarom op de elfde plaats geëindigd bij de verkiezing van de grootste Nederlander in 2004 en sinds 2008 opgenomen in de Nederlandse canon.²³

Wat deden de IAV-vrouwen om deze conclusie te rechtvaardigen?

- Door het instituut op te richten en in stand te houden, ook in moeilijke tijden.

- Door het doel dat zij zich stelden: het bevorderen van de kennis en wetenschappelijke studie van de vrouwenbeweging in de uitgebreidste zin, een doel dat gerealiseerd moest worden door een bibliotheek en archief waarin het cultureel erfgoed van vrouwen werd verzameld en bewaard en door te publiceren over heden en verleden van de (inter)nationale vrouwenbeweging en de positie van vrouwen.

- Door onderzoekers in staat te stellen het verzamelde en toegankelijk gemaakte materiaal te gebruiken. Diverse proefschriften zijn

gebaseerd op archieven in het IAV en het verschijnen van die proefschriften speelde een belangrijke rol in de erkenning van vrouwengeschiedenis als een academische discipline in Nederland.

- Door zelf bekendheid te geven aan en te publiceren over vrouwen, hun positie in de maatschappij en de vrouwenbeweging hebben het IAV en haar vertegenwoordigsters het moeilijker gemaakt om vrouwen te vergeten en weg te laten uit de geschiedenis. ///

Noten:

- ¹ Oorspronkelijk paper voor het panel "Developing Women's Archives, Legitimizing the Field of Women's History, 1920s-1970s: International Perspectives" op de 16e Berkshire Conference on the History of Women, Toronto, 22-25 mei 2014.
- ² Een uitspraak van de Franse historicus Fustel del Coulanges (1830-1898); de Amerikaanse historica Mary Ritter Beard gebruikte het als motto tijdens haar pogingen een World Center for Women's Archives op te richten in de jaren 1935-1940 in de Verenigde Staten.
- ³ Hier komen verder alleen de activiteiten met betrekking tot vrouwengeschiedenis aan de orde. Zie www.atria.nl voor een volledig overzicht van de missie en het werkterrein.
- ⁴ Atria, archief IAV inv.nr. 1.
- ⁵ F. de Haan en A. Mevis, 'The Importance of Friendship. The Shared History of the IAV/IAV and IISH, in: A. Blok, J. Lucassen en H. Sanders (red.), *A Usable Collection. Essays in Honour of Jaap Kloosterman on Collecting Social History*. Amsterdam, 2014, pp. 142-155.
- ⁶ Historica Karen Offen schrijft meer in zijn algemeenheid dat 'eerste golf feministen' zich zeer bewust waren van het belang van geschiedenis. K. Offen, *European Feminisms 1700-1950. A Political History*. Stanford, 2000.
- ⁷ M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*. Hilversum, 1994, p. 147.
- ⁸ Voor meer over Rosa Manus en het IAV zie Myriam Everard en Francisca de Haan (red.), *Rosa Manus (1881-1942). The International Life and Legacy of a Jewish Dutch Feminist* (verschijnend bij Brill in de serie Studies in Jewish History and Culture).
- ⁹ Atria, archief IAV, inv.nr. 472. Zie ook: F. de Haan, 'Schatten uit het archief: veteranen van de eerste golf', in: *LOVER* 30 (2003) 3, pp. 56-57.
- ¹⁰ De publicatiecommissie van het IAV bestond uit: Liesbeth Ribbius Peletier, Jane de Jongh en Lil Posthumus-van der Goot. Als eerste publicatie was 'Feministische bibliotheken van Europa' gepland, maar dat is bij mijn weten nooit verschenen. Atria, archief IAV inv.nr. 1.
- ¹¹ J. de Jongh, *Documentatie van de geschiedenis der vrouw en der vrouwenbeweging*. Leiden, 1936, p. 10.

¹² Idem, pp. 9-10.

¹³ F. Buresch, 'Die ökonomische Lage der erwerbstätigen Frau des österreichische Mittelstandes', in: *Jaarboek IAV*. Leiden, 1937, pp. 56-76; en 'The Problem of Woman Suffrage in France, Switzerland and Belgium, Three Articles by C. Brunshvicq, Th.M. Jenny-Kappers and Marcelle Renson with an Introduction by N.S. Corry Tendeloo', *Jaarboek IAV*. Leiden, 1938, pp. 13-70.

¹⁴ Hier worden ook kanttekeningen bij geplaatst, onder andere door: P. de Vries, 'Redactioneel. De tweede feministische golf in herinnering. Inleiding op het thema', in: *Tijdschrift voor Genderstudies*, 9 (2006) 2, p. 2.

¹⁵ Ik ga hier niet in op alle stromingen, richtingen en ontwikkelingen binnen vrouwen- en gendergeschiedenis. Zie daarvoor o.a.: *Met andere ogen. Vrouwengeschiedenis in Nederland 1975-1985*. Groningen, 1985; S. Dumont, M. Otten, J. Spits en M. Zaal (red.), *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland*. Zutphen, 1991; en artikelen in het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, LOVER, Historica*, enzovoorts.

¹⁶ Atria, archief Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, inv.nr. 2, brief van Wantje Fritschy namens het LOV.

¹⁷ Atria, archief Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, inv.nr. 2.

¹⁸ Jaarverslag IAV 1982, p. 23

¹⁹ Jaarverslag IAV 1985, p. 42.

²⁰ A. Mevis (red.), *In verloren minuten, dagboeken en herinneringen van vrouwen 1896-1979*. Weesp, 1985. In 1985 verscheen ook nog: I. Jungschleger, *De vergeelde blauwkous. 50 jaar Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging*. Amsterdam, 1985 (in vertaling: I. Jungschleger, *Bluestockings in Mothballs*, Amsterdam, 1987), bestemd voor een breed publiek.

²¹ Een vergelijkbaar maar ander verhaal is de invloed van het bestaan van het IAV op de archiefwereld.

²² M. Grever, 'Het haperende geheugen van de historica. Overpeinzingen bij de geschiedenis van een vakgebied', in: *LOVER*, 22 (1995) 4, p. 16.

²³ A. Romeyns, 'De eerste golf bekeken door de tweede. Omgang met het verleden in de tweede feministische golf in België (1970-1990)', in: *Historica* 37 (2014) 1, pp. 3-9.

Annette Mevis studeerde geschiedenis te Nijmegen en was betrokken bij de oprichting van de vrouwengeschiedenisgroep Nijmegen in 1974 en het LOV in 1976. Zij begon in 1983 bij het IAV als 'egodokumentaliste' en is er sinds 1988 werkzaam als archivaris.

Contact: a.mevis@atria.nl

Kathy Davis:

“Gender Studies in Nederland is onderhevig aan de wet van de remmende voorsprong”

De Amerikaanse sociologe Kathy Davis is bekend van haar baanbrekende werk binnen transnationale vrouwengeschiedenis. Davis werd geboren in de Verenigde Staten, maar als student trok zij al naar Europa en doceerde vervolgens Psychologie, Sociologie en Gender Studies aan diverse universiteiten. Momenteel is Kathy Davis senior research fellow aan de afdeling Sociologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Davis is eveneens redacteur van *The European Journal of Women's Studies*, en publiceert over Gender Studies en *feminist scholarship*. Haar onderzoeksinteressen zijn de sociologie van het lichaam, intersectionaliteit, *travelling theory* en *transnational practices*. In haar recentste boek werden al deze interesses verenigd in een onderzoek naar de genderdimensie van tango: *Dancing Tango: Passionate Encounters in a Globalizing World* (NYUPress, 2015).

Haar boek *The Making of Our Bodies, Ourselves: How Feminism Travels Across Borders* (2007) richt zich op de feministische klassieker *Our Bodies, Ourselves*. Geschreven door en voor vrouwen in 1971 werden onderwerpen als vrouwengezondheid en seksualiteit besproken. Het boek werd in tientallen talen vertaald sinds de jaren zeventig en in evenveel nationale contexten toegeëigend. Davis beschrijft het ongelijkmatige traject van de vertalingen en het flexibel auteurschap. Sindsdien heeft het boek diverse prijzen gewonnen (waaronder de Joan Kelly prize for women's history van de American Historical Association).

/ Lonneke Geerlings en Greetje Bijl /

Uw boek *The Making of Our Bodies, Ourselves* (2007) wordt gezien als een klassieker binnen vrouwengeschiedenis. Volgend jaar is het 10 jaar geleden dat het boek uitkwam. Hoe heeft dat boek uw leven veranderd?

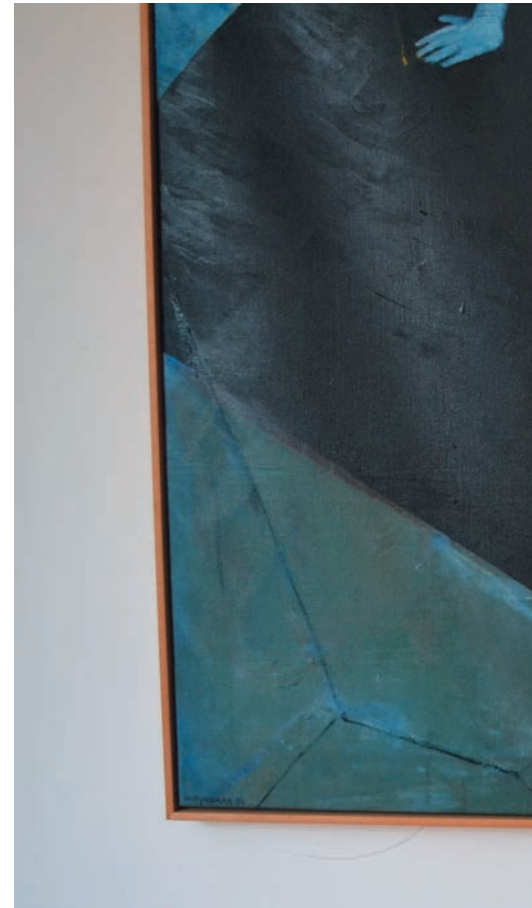
Ik zal nooit meer op dezelfde manier naar theorieën kijken. Ik had altijd het idee dat theorieën ontwikkeld waren door één persoon, en dan hoort de theorie ook bij die persoon: Foucaults theorie hoort bij Foucault, Derrida's ideeën bij Derrida. Ze zijn gelokaliseerd op de plek waar ze ontwikkeld zijn. Dit boek heeft dit beeld bij mij drastisch veranderd. Nu zie ik alle theorieën altijd als ideeën die zich bewegen en opgepikt worden door mensen op andere plekken en gebruikt worden voor misschien heel andere doeleinden dan de oorspronkelijke theoreticus in gedachten had. En dat is ook het verhaal dat je studenten moet vertellen over theorieën. Ik praat zelf ook niet meer over ‘scholen’. Ik praat over theorieën als *travelling theories* – dáár moet je naar kijken. De theoreticus kan één ding in zijn of haar hoofd gehad hebben, maar wat er daarna mee gebeurt – dat kan heel verschillend zijn. Dat is dus een grote omslag voor mij geweest.

Doordat ik vaker over controversiële onderwerpen schrijf, denk ik altijd goed na over hoe ik iets wil opschrijven en wil voorstellen. Ik probeer dat zo nauwkeurig mogelijk te doen. Maar het feit dat ik het opgeschreven heb op een consciëntieuze manier is geen garantie dat iedereen het ermee eens is. En daar moet je

mee leren omgaan. Ook dat heeft met *travelling theory* te maken: het idee gaat de wereld in en dan moet je zien wat ermee gebeurt. Zo is het ook met kennis. Ook de kennis die je zelf produceert. Van dat feit ben ik meer doordrongen geworden doordat ik dat boek geschreven heb.

Ik geloof dat een onderzoek of boek jón vindt, en niet andersom. Toen ik met het onderzoek naar *Our Bodies, Ourselves* begon, dacht ik: ik vind het leuk om *oral histories* te doen [met de oprichters van de Boston Women's Health Collective], daar werd ik ook voor betaald. Of daar een boek in zat, wist ik toen nog niet. Maar gaandeweg dacht ik, ja, om nu een *straightforward history* te schrijven over die groep in Amerika... Op een gegeven moment heeft dat idee hoe het boek gereisd heeft, mij echt *gevonden*. Dan weet je: ja, dát is het verhaal dat verteld moet worden. Ik moet echt het gevoel hebben dat iets mij niet loslaat. Anders kan ik geen boek schrijven.

Op een gegeven moment heeft het thema *mij* dus gevonden. Maar daarna werd het zo'n gigantisch groot project – al die vertalingen van *Our Bodies, Ourselves*, en al die verschillende talen die ik niet machtig was. Daar moest ik een oplossing voor zien te vinden. Ik moest me gaan scholen in allerlei gebieden waar ik geen verstand van had: vertaalstudies, gezondheids-systemen van al die verschillende landen, *health activism* in al die verschillende landen, het was een heel project! En dan het idee van een globalisering, dat is ook een *theoretical body of knowledge* waar je bekend mee moet raken. Dat maakte het ook zo'n enorm lang project – omdat ik steeds met al die thema's bezig was.

Maar wat ik daarvan geleerd heb, is dat ik het eigenlijk heel leuk vind om door een boek in een nieuwe wereld te worden binnengetrokken. Ik ben er acht jaar mee bezig geweest, maar er waren ook momenten waarop ik er helemaal niet mee bezig was. Uiteindelijk kwam dat het onderzoek ten goede. Als je even een tijd hebt waarin je heel iets anders doet, kun je er weer met frisse ogen naar kijken. Soms helpt dat om over struikelblokken heen te komen. Meestal kun je dat niet doen als je bezig bent met een proefschrift.

En als het dan eindelijk af is, vindt u dat dan fijn, of mist u het?

Ik ben blij! Ik heb niet wat sommige mensen hebben dat als een boek af is, ze het niet meer kunnen zien. In mijn onderzoek ga ik er wel net zolang mee door, totdat ik er tevreden mee ben. Dan gá ik ervoor. Gelukkig heb ik dat altijd kunnen doen in mijn wetenschappelijke carrière. En dat wil niet zeggen dat een boek niet béter zou kunnen zijn – maar het is zo

goed als ik het kan maken op dat moment. Als ik in mijn oude werk, zoals mijn proefschrift, neus dan denk ik: hm, heb ik dat geschreven? Sommige dingen zijn dan gedateerd en zou ik nu anders aanpakken. Uiteraard. Maar toch: dan lees ik bepaalde fragmenten terug en meestal ben ik aangenaam verrast.

Het boek *The Making of Our Bodies, Ourselves* was absoluut een heel dankbaar project. Ik

uitgeschreven teksten van de interviews rood van de correcties terug. Hun grootste zorg was dat andere leden van het collectief hun verhaal zouden lezen en zich misschien gekwetst zouden voelen. Daarom wilden ze sommige passages er niet in hebben. Dat was voor mij heel interessant! Soms heb ik heel lang met hen ge-e-maïld om hen toch over de streep te trekken, want de interviews gingen vaak over

vergeten een vrouw uit te nodigen die heel veel werk voor de groep had gedaan. Niemand heeft mij dat verteld – behalve die vrouw die niet gevraagd was natuurlijk. Iedereen was helemaal lyrisch over wat een geweldige moment dat was voor het collectief, hier zijn we allemaal! Dat is een goed voorbeeld van hoe de betekenis van een gebeurtenis kan verschillen: voor de ene is het een geweldige moment waar iedereen erbij is, en voor de andere is het een dieptepunt waar ze door de groep uitgesloten werd. En zo is geschiedenis, heel contradictoer. Als je gewoon de ‘majority opinion’ overneemt, mis je dat.

In een editorial van het *European Journal of Women's Studies* sprak je over het gebrek aan generositeit binnen de academische wereld. Zou je zo genereus willen zijn om ons te vertellen welke personen jou geïnspireerd hebben in je carrière?

Oh god, er zijn zoveel! Nou, dan ga ik terug in de tijd naar toen ik begon met onderzoek. Ik was aanvankelijk helemaal niet van plan om onderzoeker te worden. Onderzoek interesseerde me absoluut niet. Ik heb psychologie gestudeerd en wilde juist de klinische kant op. Ik vond bovendien dat psychologen heel saai onderzoek deden.

Op een gegeven moment raakte ik bevriend met een aantal sociologen die etnomethodologie deden en het onderzoek dat daaruit voortvloeit – een soort *discourse analysis* – vond ik erg spannend. Een feministische sociologe, Dorothy Smith was in die in die tijd populair en ik las van haar het artikel ‘K is Mentally Ill’.¹ Het artikel ging over een vrouw die door haar familie en vrienden gezien werd als psychisch ziek. Dorothy Smith heeft met hen gesproken en gevraagd waarom ze vonden dat K. gek was. Ze hadden allerlei op zich onschuldige gedrag bij elkaar geraapt om te bewijzen dat ze geestelijk ziek was. In haar artikel liet Smith zien dat ‘mental illness’ een constructie is. En ik las dat stuk en dacht: “zo wil ik onderzoek doen!” Als er één artikel is dat mijn academische levensloop heeft veranderd dan is het dat artikel want zo ben ik zelf ook onderzoek gaan doen. Ik heb nooit met statistieken gewerkt, maar me altijd gericht op sociaal-constructivistisch onderzoek.

Foto: Lonneke Geerlings

Kathy Davis, 2016.

heb heel veel reacties gekregen en het boek werd ook bekroond met prijzen! Als ik uitgenodigd word om een praatje te houden, voelt het altijd een beetje activistisch voor mij. Want het project van *Our Bodies, Ourselves* gaat gewoon door, en elke keer dat ik een praatje houd, moet ik al die nieuwe vertalingen opzoeken. Dat voelt een beetje alsof ik een onderdeel ben van *transnational feminist health activism*. Of in ieder geval: een klein onderdeel daarvan.

Hoe verliep het onderzoek voor dit boek?

Het was voor de geïnterviewde vrouwen heel duidelijk dat hun verhaal een *oral history* was dat in de bibliotheek terecht zou komen. Ik had het gevoel dat we daar gezamenlijk zaten om Geschiedenis met een grote G te schrijven. Daarom wilden ze allemaal heel precies zijn over data en allerlei andere details. Ik kreeg de

controversiële onderwerpen in de groep. Ik vond het belangrijk dat die juist in het boek kwamen. En meestal kon ik ze overtuigen.

In het boek beschrijf ik een foto die is genomen op een van de jubilea van het boek *Our Bodies, Ourselves*, begin jaren negentig. Op die foto zie je diverse vrouwen die erbij betrokken waren geweest. Het was altijd een *issue* wie bij het collectief hoorde, iets dat noodzakelijk was om de grenzen van de ‘wij’ van het collectief en later het Boston Women’s Health Collective (BWHC) af te bakenen. En nog belangrijker was, wie de *eersten* waren. Iedere betrokkene begon het interview met: “Ik was niet de eerste”. Na verloop van tijd verloor ik de hoop om ooit ‘de eerste’ van het BWHC te zullen vinden. Pas tijdens een van de allerlaatste interviews vond ik éindelijk de vrouw die zei: “Waarschijnlijk ben ik de eerste.” In ieder geval bij deze foto van het jubileum waren ze

U doet veel onderzoek naar vrouwen, feministische onderwerpen en activisme. Hoe verbindt u uw activistische werk en academisch onderzoek?

Dat is een lastige vraag. Ik heb er geen enkel probleem mee om te zeggen dat ik een feministische wetenschapper ben. Maar ik zou me geen activiste noemen, dat was ik vroeger wel. Pas met mijn boek over *Our Bodies, Ourselves* hield ik mij na vele jaren weer heel direct bezig met feministisch activisme. En dat was ingewikkeld: ik voelde me daarin absoluut meer wetenschapper dan activiste. Er werd wel aan mij getrokken om meer als een activiste te schrijven, maar ik was en bleef in de eerste plaats wetenschapper. In mijn academi- >>

sche werk is het feminisme voor mij een inspiratiebron, maar ik behoud altijd een kritische afstand.

Zijn die twee werelden te scheiden?

Ja, hoe kan ik dat het beste zeggen. Ik was zeker niet objectief – daar geloof ik ook helemaal niet in. Ik had veel sympathie voor het project *Our Bodies, Ourselves* en dat zie je ook terug in het boek. Ik draag hen absoluut een warm hart toe. Anderzijds zag ik het niet als mijn taak om hun project te promoten, terwijl zij dat duidelijk wel voor ogen hadden. Ik volgde mijn academische belangstelling, en als wetenschapper vond ik het interessantst hoe dat boek over de hele wereld gereisd heeft. De vrouwen van de Boston Women's Health Collective moesten hier aan wennen, want zij dachten meer aan een soort jubileumboek dat heel duidelijk gericht was op de Verenigde Staten. En ik schrijf ook over kwesties met racisme, terwijl zij dat liever onder de tafel veegden. Het was voor mij heel belangrijk om dat wél in het boek te behandelen, hoewel dat soms ook voor mij pijnlijk was. Er waren al boeken over dit project verschenen die vanuit de positie van de 'witte feministische wetenschapper die de waarheid heeft gezien' waren geschreven en met opgeheven vinger wazen: "Julie hebben dat niet goed gedaan! Julie waren racistisch." Ik vond dat heel onaangenaam, want die mensen hebben daar zelf zo mee geworsteld.

Bovendien heb ik gemerkt dat ik zelf ook niet onschuldig was. Daar heb ik later een stuk over geschreven, 'Avoiding the "R" Word'², waarin ik laat zien hoe in die interviews racisme werd verdoezeld, iets waar ik zelf ook ongewild aan heb bijgedragen. Ik heb geprobeerd mijn en hun 'medeplichtigheid' in het racisme te analyseren.

Het is bewonderenswaardig hoe u de hand in eigen boezem steekt en steeds moeilijke vragen durft te stellen. Ook kiest u vaak voor een persoonlijk element: één hoofdstuk in *The Making of OBOS* begint bijvoorbeeld met de badpakken die liggen te drogen nadat u samen met de leden van de Boston Women's Health Collective heeft gezwommen in een meer.³ Is dat persoonlijke element een bewuste keuze?

In al mijn werk ben ik onderdeel van wat ik onderzoek. Ik voel het als mijn verantwoordelijkheid om open kaart te spelen. Ik maak veel gebruik van kwalitatief onderzoek, zoals etnografische beschrijvingen. Ik zoek juist die dingen op die ik moeilijk vind en maak die onderdeel van mijn analyse. Dat vind ik ook spannend en het maakt de analyse eerlijker en scherper. Het is een onderdeel van mijn ethiek als onderzoeker.

Denkt u dat eenzelfde rol voor historici is weggelegd in hun onderzoek?

Ik was uitgenodigd om naar Columbia University te gaan om 'oral histories' te doen. Voor mij was het verschil heel fascinerend, tussen

Bron: Kathy Davis

de werkwijze van 'oral historians' en die van mij als sociologe/psychologe die biografisch onderzoek doet. We hielden heel spannende discussies hierover. Mijn indruk was dat 'oral historians' het idee hebben dat je gaat interviewen om alle feiten boven water te krijgen. Je gaat goed voorbereid naar je interviews en daarna ga je alles checken in de archieven. Voor mij was dat een volstrekt andere manier om naar interviews te kijken. Als kwalitatieve socioloog dacht ik: "Niemand vertelt de waarheid, de ene vertelt het zo de andere vertelt het zo." De meerwaarde van dit onderzoek is dat ik tegenstrijdige verhalen naast elkaar heb gelegd en ze geanalyseerd. Zo doe je recht aan de verschillende stemmen die er zijn. Dat maakt het verhaal over de geschiedenis van *Our Bodies* juist interessant.

De leden van dit collectief vonden bijvoorbeeld allemaal dat ze over 'De Geschiedenis' aan het praten waren, maar de 'feiten' waren heel verschillend voor iedereen en juist die verschillen waren erg interessant. En dan heb ik het nog niet over die mensen die buiten het collectief zaten. Die hadden ook vaak een andere mening over wat daar gebeurde. Voor mij was dat een verschil tussen 'oral historians' en sociologen. Nu weet ik dat er ook 'oral historians' zijn die het meer zien zoals ik.

Een ander verschil was het idee wiens bezit het verhaal was: "Who owns the story?" Voor *oral historians* is dat je net zo lang samenwerkt met de respondent totdat die bereid is om het interview goed te keuren. Dan gaat het naar de bibliotheek en is het in feite niet meer het eigendom van de geïnterviewde. Als socioloog ga je gewoon onderhandelen met de respondent totdat diegene ermee tevreden is en vind dat dit een goede weergave van haar/zijn verhaal is. Het idee van eigendom van het verhaal was voor mij als sociologe een volstrekt vreemd idee.

Ik ben vooral geïnteresseerd in hóe mensen hun verhaal vertellen en niet zozeer wát ze mij vertelden. De mensen die ik interviewde, waren allemaal erg uitgesproken, welbespraakte vrouwen. Ze hadden goed nagedacht over wat ze wilden vertellen en kwamen goed voorbereid naar het interview. Ook hadden ze allemaal materiaal bij zich dat ze mij wilden laten zien. Het waren hele mooie interviews. Gaandeweg heb ik een voor hun geschikte manier gevonden om die interviews af te nemen. Hal-

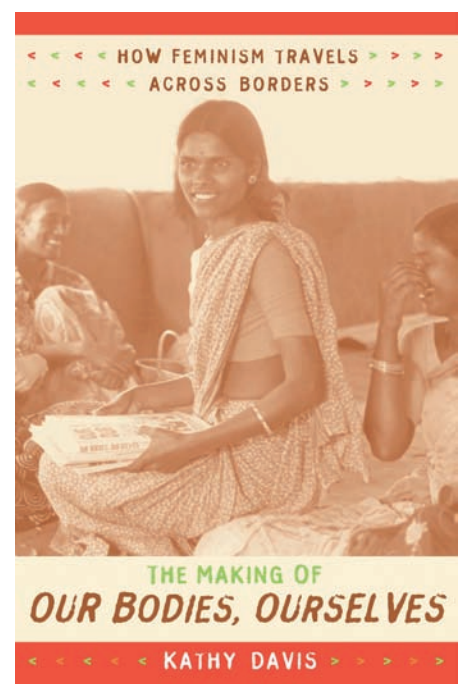
verwege zette ik de tape stop en herhaalde welke onderwerpen we tot nu toe besproken hadden. Dan vroeg ik of dat verhaal klopte en of er nog andere dingen waren die ze wilde zeggen. Ik heb het interview gezien als een gezamenlijk project en het ook naar hen toe gepresenteerd. Dat werkte heel goed. Zo ben je bezig om samen een bron te creëren.

Uw laatste boek, *Dancing Tango: Passionate Encounters in a Globalizing World* (2015), is een persoonlijk onderzoek naar de vraag of een feminist de tango kan dansen. Kan een man in uw optiek ook een feminist zijn?

Eigenlijk gaat dit boek meer over gender dan al de andere onderzoeken die ik heb gedaan. Al mijn respondenten worstelden met *gender* in de tango. En dat kan ook niet anders. De mannelijke respondenten, zowel in Argentinië als in Nederland, zeiden bijna allemaal: "Ik weet dat het niet helemaal feministisch klinkt, maar..." De mannen in mijn interviews hebben zich eigenlijk geallieerd met het feminisme, voordat ze mij vertelden over hoe zijzelf daarmee worstelden in de tango. Dit kwam tot uiting in uitspraken zoals: "ik heb mijn machokant gevonden" of "eigenlijk wil ik de touwtjes in hand hebben". Daaruit blijkt dat veel moderne mannen zich op een bepaalde manier identificeren met het feministische gedachtegoed.

Wat is een 'feminist' tenslotte? Dat vind ik een onmogelijke vraag om te beantwoorden. Er zijn zoveel versies van het feminisme, laat staan van een 'feministische man'. Ik weet niet of ze zichzelf zo noemen, maar als ze over tango praten, positioneerden ze zichzelf

Cover van Davis' *The Making of Our Bodies, Ourselves: How Feminism Travels Across Borders*. Durham, NC: Duke University Press, 2007

als mannen die op zijn minst sympathiseerden met het feminisme. Als mensen zich in een interview gaan verantwoorden of als ik merk dat ze zich in allerlei bochten rinkelend dan gaan bij mij alle alarmbellen rinkelen. Dan wordt het onderzoek interessant.

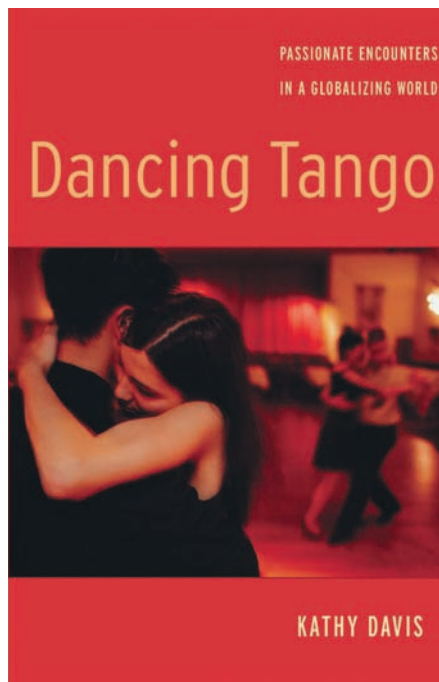
Er zijn verschillende stadia in uw carrière te onderscheiden. Zo heeft u geschreven over schoonheid, cosmetische chirurgie, patiënt/arts-relaties, biografische methoden, transnationale geschiedenis, *travelling theories*, en het concept intersectionaliteit. Als u uw vroege werk vergelijkt met uw latere werk, ziet u dan een verschil in uw benadering en methode? Er zijn zoveel mensen die steeds doorgaan op hetzelfde thema. Zelf ben ik nooit zo geweest. Ik verdiep me vaak in andere theoretische perspectieven of in een andere methodologie, en kies elke keer weer een ander thema. Daar ga ik zolang mee door totdat het voor mij klaar is. En dan is het ook echt klaar en wil ik iets anders. Ik doe meestal zo'n vijf jaar over een boek en dan denk ik: "hier ben ik klaar mee. Dit doe ik nooit meer!"

Een uitzondering vormde de cosmetische chirurgie. Ik dacht dat ik met mijn eerste boek⁴ alles gezegd had, maar er kwamen steeds nieuwe dingen in de media en dan dacht ik: "Oh, wauw, daar moet ik iets over zeggen." Op een gegeven moment had ik zo'n berg van kritische stukken dat ik nóg een boek over cosmetische chirurgie publiceerde.⁵ Daarna was ik er wel helemaal klaar mee. Toch kreeg ik voortdurend -en nu nog steeds- vragen over schoonheid en cosmetische chirurgie. Zo'n thema blijft je dan achtervolgen.

Tot mijn verrassing werd ik een aantal jaar geleden uitgenodigd om een lezing te geven op een conferentie in Engeland over cosmetische chirurgie. Ik was daar de *keynote speaker* en werd voorgesteld als de pionier van de cosmetische chirurgie studies. Mijn boek was een van de eerste feministische boeken over cosmetische chirurgie en daarom wilden ze me per se hebben. Dat vond ik heel leuk om te zien, maar ik besepte ook dat ik me daar verder niet meer mee bezig hoefde te houden. Er zijn nu zoveel mensen die veel beter op de hoogte zijn van de recente ontwikkelingen.

Waar doet u op dit moment onderzoek naar? Ik ben me nu aan het verdiepen in 'passie', als fenomeen en als praktisch. Ik heb al flink wat gelezen en ook al interviews gedaan, maar eigenlijk worstel ik er nog mee. Het is namelijk een erg breed onderwerp.

Ondertussen ben ik mij gaan verdiepen in die actie aan de UvA over de 'Boobie Bible'. Een groep studenten aan de UvA die zich FemCom noemen hebben in het studentenblad *Folia* geschreven over 'gewone borsten'. Het was een stuk tegen het schoonheidsideaal voor vrouwen. De rector van de HvA heeft het blad voor een 'Open dag' tijdelijk uit de roulatie genomen, omdat hij bang was dat toekomstige studenten of ouders er aanstoot aan zouden nemen.

Het meest recente werk van Davis: *Dancing Tango: Passionate Encounters in a Globalizing World*. New York, NYUPress, 2015.

Daar gingen mijn vingers van jeuken. Voor mij zijn verschillende dingen interessant. Ten eerste hoe komt het dat de blote borst een vorm van activisme is en als radicaal of controversieel gezien kan worden? Het wordt vaker gebruikt, zoals bij Oekraïense FEMEN en die dame in Tunesië (de Tunesische FEMEN-activiste Amina Tyler, red.). Is de ontblote borst een vorm van activisme?

Daarnaast zijn er al twee *Folia*'s verschenen met reacties op de 'Boobie Bible', met zowel positieve als negatieve reacties. Gloria Wekker (emeritus hoogleraar Gender en Etniciteit, red.) schreef bijvoorbeeld dat zij goed kon begrijpen waarom het uit de roulatie gehaald werd en dat dit geen hoogstaande vorm van feminisme was. Er was dus écht een controverse – dat vind ik altijd interessant. Zo zie je dat allerlei mensen zich op een bepaalde manier identificeren met het feminisme, maar wel verschillende versies van het feminisme zijn.

U heeft in 2014 een artikel⁶ geschreven over het betrekkelijk nieuwe concept intersectionaliteit, ook wel 'kruispuntdenken' genoemd. Denkt u dat het een goede methode is om historisch onderzoek te doen?

Ik vind dat het voor iedereen een heel bruikbaar concept is, maar ik ben niet dogmatisch daarin. Je kunt ook kritisch onderzoek doen zonder intersectionaliteit. Toch is het een concept dat uitnodigt om kritisch te zijn en juist om die reden vind ik het erg nuttig. Het is niet een vaste methodologie, eerder een concept.

Intersectionaliteit nodigt je uit complexer te denken over de situatie die je onderzoekt.

De voornaamste reden dat ik dat artikel schreef was een metatheoretisch uitgangspunt. Waarom zijn zoveel mensen geïnteresseerd in iets dat eigenlijk geen echte theorie is? Sterker nog, mensen wisten eigenlijk nog niet eens wat het was: was het een theorie, een methodologie, een metafoer, een concept? En toch wilde iedereen dat gebruiken – dat vond ik fascinerend.

Weet je ook waarom iedereen dat begrip wilde gebruiken?

It's such a loose and vague concept. En juist daarom kan het gebruikt worden in veel uiteenlopende velden van feministisch onderzoek, door verschillende mensen en voor verschillende projecten. Voor mij was dat de belangrijkste reden waarom intersectionaliteit zo populair is geworden. Het kan gebruikt worden door postmoderne wetenschappers – het paste in het onderzoek dat zij ondernemen en het had een politieke *edge* zodat ze politieke kritiek konden afweren die zij niet relevant achtten. Voor *critical feminist* en *race theorists* beloofde het een methodologisch middel te zijn om hun onderzoek "wetenschappelijker" te maken. Kort gezegd: het bood voor iedereen wel iets. Het is uitdagend maar vaag. Daardoor is het een mooi concept voor mensen die er niet diep in willen duiken maar gewoon het woord willen gebruiken. Voor de mensen die erin willen duiken zijn er allerlei problemen waar ze discussies over kunnen houden – perfect dus voor een lang leven binnen de academische wereld.

Prostitutie wordt ook wel het 'oudste beroep ter wereld' genoemd. In verschillende periodes werd prostitutie nu eens verboden en dan weer getolereerd en gecontroleerd. In Nederland is prostitutie met de opheffing van het bordeelverbod in 2000 volledig gelegaliseerd. Wat vindt u vanuit een historisch en feministisch perspectief van dit prostitutiebeleid?

Laat ik eerst een verhaal vertellen. Enkele jaren geleden werd ik uitgenodigd om een bijeenkomst voor te zitten over mannen die prostituees bezoeken. Er waren een aantal wetenschappers uitgenodigd die onderzoek hadden gedaan naar prostitutie in Nederland. De titel van dit onderzoek was: 'Just a job like any other job. Er waren dames van De Rode Draad⁷. Er waren onderzoekers die zich met de klanten van prostituees bezig hadden gehouden. En natuurlijk ook een cliëntengroep die zich had georganiseerd, zoals dat nu eenmaal gaat in Nederland. De titel van dat onderzoek was: 'Mannen op zoek naar intimiteit'. Ik dacht: "Wauw, ze praten over precies hetzelfde, prostitutie!" Ze zijn allebei met elkaar betrokken in zo'n situatie, maar ze hebben een totaal verschillende kijk op wat ze aan het doen zijn. Die ervaring heeft mijn ideeën over prostitutie gevormd. Er zijn allerlei partijen die intiem betrokken zijn in iets dat prostitutie heet en die hebben allemaal een totaal >>

verschillende beleving.

Prostitutie is ook een transnationaal fenomeen en de problemen rond *trafficking* zorgen voor een nieuw element in de discussie. Het is moeilijk te blijven volhouden dat prostitutie een vrijwillige keuze is voor alle prostituees. Ik heb wel affiniteit met het huidige beleid, want criminalisering vind ik altijd problematisch. Het is een 'contested practice' en gelukkig ben ik geen beleidsmaker. Je zult nooit een beleid kunnen ontwikkelen waar iedereen blij mee is. En ook niet waar alle feministen blij mee zijn.

Meer dan 40 jaar na *Our Bodies, Ourselves*, startte Women Inc in 2012 met de 'Alliantie Gender en Gezondheid', bedoeld om aandacht te vragen voor meer gendersensitieve gezondheidszorg. Wat vindt u van deze campagne? Is het een soort vervolg op *Our Bodies, Ourselves*? Zijn er al nieuwe inzichten op het gebied van genderspecifieke zorg?

Dat vind ik bij uitstek een historische vraag, dat is zo'n heet hangijzer. De Amerikaanse vrouwengezondheidsbeweging in de jaren zeventig begon als feministische kritiek tegen medicalisering van vrouwen. Feministes waren tegen de bemoeienis van het medische bolwerk met vrouwen. Maar door deze feministische propaganda in een transnationaal perspectief te plaatsen, kwamen feministes erachter hoe beperkt zo'n benadering is voor landen waar niet eens toegang is tot basisgezondheidszorg. Daar kun je absoluut niets met een anti-medicaliseringperspectief. Je moet je dan afvragen wat een feministisch perspectief is in deze context.

Nu hoorde ik minister Schippers ook iets zeggen over vrouwengezondheid.⁸ Wie had dat ooit gedacht? Wel heb ik meteen mijn twijfels, want ik vind het een niet onprobleematisch idee: 'vrouwengezondheid'. Het is bijvoorbeeld een reëel probleem dat vrouwen vaak te laat gediagnosticeerd worden met hart- en vaatziekten. Maar of aandacht voor vrouwengezondheid dat probleem aankaart, valt nog te bezien. Het is een interessante ontwikkeling, maar je moet steeds oppassen dat dit nieuwe standpunt niet wordt misbruikt en uiteindelijk weer tegen vrouwen werkt.

Ten slotte: Vrouwengeschiedenis en Gender Studies zijn twee aparte vakgebieden, maar zijn wel nauw aan elkaar verwant. Kunt u, als Amerikaanse in Nederland, aangeven wat het grootste verschil is tussen Gender Studies in de VS en in Nederland?

Ten eerste, er zijn veel verschillen in Gender Studies binnen Europa. Dat weet ik omdat ik editor ben van de *European Journal of Women's Studies*. Nederland is in dit opzicht onderhevig aan de wet van de remmende voor-sprong. Gender Studies kwam hier vrij vroeg op – zeker als je het vergelijkt met Duitsland. Er was in Duitsland lang geen interactie tussen de feministische beweging en wat zich in de wetenschap afspeelde. Op een gegeven moment veranderde dat, en nu is Gender Studies

echt *trendy* in Duitsland. Alle universiteiten willen Gender Studies en profileren zich bewust met Gender Studies. Dat kun je niet zeggen van Nederland. In Nederland is er een heel sterk geloof dat er géén probleem is, behalve natuurlijk voor de moslimvrouwen, die moeten natuurlijk wel geëmancipeerd worden. Dat is hoe men in Nederland tegen *gender* aankijkt. *Yesterday's news*. En ook met onderzoek naar *gender* is het in Nederland treurig gesteld. Binnen sociologie is dat vermoedelijk nog erger dan binnen geschiedenis. En dat terwijl *gender* een *organizing principle* is – in principe kun je alle sociale fenomenen benaderen vanuit een genderperspectief.

In de Verenigde Staten is het anders georganiseerd. In vergelijking met Nederland zijn er minder vrouwenstudiesafdelingen en meer vrouwenstudiesprogramma's. Dus dat wil zeggen dat wetenschappers verbonden zijn aan afdelingen, van waaruit ze participeren in universitaire programma's Gender Studies. In Nederland heeft men gekozen, of moest kiezen, voor aparte afdelingen. Het is echter niet zo dat de ene vorm beter is: je moet roeien met de riemen die je hebt, ook binnen Gender Studies. Maar het voordeel in de Verenigde Staten is dat die wetenschappers vaste aanstellingen hebben. Ze hebben *job security*, zijn verbonden aan een afdeling en participeren in een programma voor hun plezier, of uit belangstelling. Er komen al jaren heel veel interessante ontwikkelingen uit de Verenigde Staten. Het is nog steeds *vibrant*.

Als je kijkt naar een vooraanstaand tijdschrift als *Signs* [*Journal of Women in Culture and Society*, red.], dan zie je dat ze jarenlang gespecialiseerd waren in degelijk, wetenschappelijk werk, vaak met een historische insteek en meestal geschreven door bekende Amerikaanse wetenschappers. Amerikaans kon het niet. Dat was *Signs*.

Op een gegeven moment hebben ze een enorme ommekeer gemaakt – nu is het helemaal *transnational*. De auteurs komen nu van over de hele wereld – dat is een absolute verandering. Nu kun je daar vraagtekens bij plaatsen en ook binnen de Verenigde Staten is er kritiek geuit op deze nieuwe ontwikkeling. Vanuit *women of color* is er geredeneerd dat de focus op *transnationality* een makkelijke manier is om de aandacht af te leiden van de problematiek van racisme in de Verenigde Staten. Ik vind zulk soort debatten zeer interessant. Ik ben het er niet altijd mee eens, maar ik vind het een teken dat Gender Studies *alive and kicking* is. ///

Noten:

- 1 D.E. Smith, "K is Mentally Ill" the Anatomy of a Factual Account', in: *Sociology*, 12 (1978) 1, pp. 23-53.
- 2 K. Davis, 'Avoiding the "R-Word": Racism in Feminist Collectives', in: R. Ryan-Flood en R. Gill (red.), *Secrecy and Silence in the Research Process: Feminist Reflections*. Londen, 2010.
- 3 K. Davis, *The Making of Our Bodies, Ourselves: How Feminism Travels Across Borders*. Durham, NC, 2007, p. 19.
- 4 K. Davis, *Reshaping the Female Body. The Dilemma of Cosmetic Surgery*. New York, 1995. Nederlandse vertaling: *De tweede schepping. Over de zin en de onzin van cosmetische chirurgie*. Amsterdam, 1996.
- 5 K. Davis, *Dubious Equalities and Embodied Differences. Cultural Studies on Cosmetic Surgery*. Lanham, MD: 2003.
- 6 K. Davis, 'Intersectionality as Critical Methodology', pp. 67-85, in: N. Lykke (red.) *Writing Academic Texts Differently: Intersectional Feminist Methodologies and the Playful Art of Writing*. New York, 2014.
- 7 Nederlandse belangenorganisatie voor prostituees die zich richt op de verbetering van de positie van sekswerkers.
- 8 Minister Edith Schippers van volksgezondheid trekt de komende jaren 12 miljoen euro uit voor onderzoek naar gezondheid van vrouwen. 'Twaalf miljoen voor gezondheidszorg vrouwen', *Trouw*, 7 maart 2016, URL: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4516/Gezondheid/article/detail/4258327/2016/03/07/Twaalf-miljoen-voor-gezondheidszorg-vrouwen.dhtml>.

Lonneke Geerlings studeerde Algemene Cultuurwetenschappen en Geschiedenis. Zij is als promovendus Geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In haar biografische onderzoek richt zij zich op Rosey E. Pool (1905-1971), een verzetsvrouw die eveneens actief was in de zwarte burgerrechtenbeweging. Lonneke Geerlings is waarnemend hoofdredacteur van *Historica*.

Contact: a.j.m.geerlings@vu.nl

Greetje Bijl is in 2014 gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit Groningen op haar proefschrift *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen. Sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920*.

Greetje Bijl is redacteur van *Historica*.

Contact: greetjebijl@gmail.com

Machtige vrouwen zoeken de grenzen op

Ik las twee mooie boeken over twee machtige vrouwen, maar met enige reserves. De ene vrouw, Mr. Marie Anne Tellegen, directeur van het Kabinet der Koningin, is voorgoed aan de vergetelheid ontrukkt. De andere vrouw, koningin Juliana, heeft de rehabilitatie gekregen waarop ze recht had. De boeken zijn geschreven met inachtneming van een genderperspectief. Ze laten goed zien hoe het was om als vrouw een machtige positie te vervullen in de jaren vijftig. Dit decennium staat niet bekend als progressief waar het de seksevenhoudingen betreft. Beide vrouwen hadden dan ook met weerstanden en vooroordelen te maken. Maar evenzeer probeerden ze een maximale ruimte voor zichzelf te claimen. Hun handelwijze in bepaalde gevallen riep bij mij meer vragen op dan bij beide auteurs, althans zoals blijkt uit hun boeken.

/ Anneke Ribberink /

Het gaat in beide gevallen om degelijk onderzoek, dat bovendien goed is geschreven. Dat is niet verwonderlijk aangezien beide auteurs, naast hun academische kwalificaties, ook journalistieke ervaring hebben. Weenink kwam op het idee om een boek te schrijven over Tellegen, doordat hij haar in zijn onderzoek voor zijn proefschrift over oud-minister van Buitenlandse Zaken Johan Willem Beyen was tegengekomen en door haar geïntrigeerd was geraakt. Tellegen was al wel bekend in niet al te grote kring vanwege haar activiteiten voor de vrouwenbeweging en haar verzetsverleden: ze heeft zich uitzonderlijk moedig gedragen, doordat haar huis aan de Maliebaan te Utrecht fungeerde als knooppunt voor allerlei verzetsactiviteiten. Onder haar schuilnaam 'Dr. Max' coördineerde ze diverse verzetsondernemingen met gevaar voor eigen leven. Vóór de oorlog was ze een spil in de acties van de vrouwenbeweging tegen het dreigende verbod op betaald werken van gehuwde vrouwen en aan het eind van de oorlog stond ze aan de wieg van het invloedrijke Nederlandsche Vrouwen Comité, waarvan ze van 1945 tot 1956 presidente is gebleven. Haar loopbaan heeft Tellegen steeds vervuld terwijl ze dwars werd gezeten door een krakkemikkige gezondheid.

Haar verdere leven en activiteiten waren minder bekend en Weenink heeft deze in zijn uitvoerige biografie naar voren gehaald. Telle-

gen was een boeiende, intelligente vrouw, met een eigenzinnig karakter, die een non-conformistisch leven heeft geleid. Afkomstig uit een patriciërsmilieu, was al vroeg duidelijk dat Marie Anne niet zou eindigen als huisvrouw. Haar vader was van 1915 tot 1921 burgemeester van Amsterdam en Marie Anne werd in de gelegenheid gesteld om te studeren: ze werd meester in de rechten in 1920. Opvallend is dat Tellegen als jonge vrouw gedurende bijna dertien jaar een sadomasochistische relatie had met de 27 jaar oudere publicist Frans Coenen, iemand uit de kring rond de schrijfster Carry van Bruggen, met wie ook Tellegen goed bevriend was.

Voor de oorlog was ze als jurist werkzaam, onder meer als ambtenaar bij de gemeente Utrecht, maar haar *finest hour* in haar werkzaam leven kwam na de oorlog. Koningin Wilhelmina liet haar oog op Tellegen vallen vanwege haar verzetsverleden en vroeg haar om directeur van haar Kabinet te worden. Dit was een unicum, omdat die belangrijke functie niet eerder door een vrouw, bovendien niet van adel, was vervuld. De directeur fungeert als intermediair tussen de koningin en de ministers, heeft een ambtelijke status en valt onder de ministeriële verantwoordelijkheid. Tellegen is altijd ongehuwd gebleven en kon daarom het aanbod accepteren in een tijd dat gehuwde vrouwen niet geacht werden betaald te werken als ambtenares of anderszins. Ze heeft deze functie met volle inzet van haar capaciteiten vervuld. Van 1945 tot 1948 onder

Wilhelmina en daarna tot 1959 onder Juliana, groeide Tellegen uit tot een van de machtigste vrouwen van Nederland. Ze wist het maximale uit de functie te halen door haar grote kennis van juridische, politieke en constitutionele zaken. Leden van kabinet en parlement hadden respect voor haar en wisten dat ze rekening met haar moesten houden, want de invloed van Tellegen op beide koninginnen was groot. Bovendien heeft ze nuttige contacten gelegd met vooraanstaande politici als Schermerhorn, Beel, Drees en Mansholt. Onder Wilhelmina was ze betrokken bij de kabinetsformatie van 1946, bij het zuiveringsbeleid na de oorlog en de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië. Onder Juliana maakte ze diverse kabinetsformaties mee, de kwestie-Lages en de roemruchte Greet Hofmans-affaire*. Met behulp van agenda en notulen van de ministerraad volgde ze het regeringsbeleid op de voet.

'Onderkoningin' van Nederland

De dubbelfunctie van Tellegen als directeur van het Kabinet van de Koningin en van presidente van het Nederlandsche Vrouwen Comité (NVC) heeft de vrouwenbeweging geen wind-eieren gelegd. Haar status van directeur verleende extra cachet aan het NVC. En ze heeft kunnen bewerkstelligen dat vrouwen namens het NVC op belangrijke posten werden aangesteld, waaronder diverse malen de afgevaardigde van Nederland op de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties; in 1946 de sociologe en sociaal-democrate Hilda Verwey-Jonker en de wetenschapster internationaal recht Gezina van der Molen, en in 1947 het lid van de Katholieke Volkspartij en latere minister Marga Klompé.

De invloed van Tellegen was eveneens merkbaar toen Juliana, gesouffleerd door haar kabinetsdirecteur, erin slaagde om hun beider goede vriend Beyen bij de kabinetsformatie van 1952 tot Minister van Buitenlandse Zaken te laten benoemen. En daar zit een probleem. De grondwet doet hierover geen uitspraak, maar in de constitutionele praktijk is de keuze van ministers en staatssecretarissen voorbehouden aan de formateur, in overleg met fractievoorzitters en fracties van de toekomstige regeringscoalitie. De koning/koningin heeft/had wel het recht tot benoeming.¹ Enige kritiek op deze gang van zaken had de auteur niet misstaan; Weenink stelt zich tevreden met een – grondige – beschrijving. Hij laat zien dat er duidelijke aanwijzingen zijn voor beïnvloeding van deze benoeming door Juliana en Tellegen, maar verzuimt erop te wijzen dat dit in feite niet door de beugel kon. Eerder al, onder Wilhelmina in 1946, hadden Tellegen en de koningin een burgemeestersbenoeming beïnvloed.

Gezien Tellegens grote invloed is het niet >>

Dubbelportret Marie Anne Tellegen en mevr. Everts, leden van het Nederlandse Vrouwen Comité, brengen een bezoek aan de melkfabriek in Bedum in 1950.

verwonderlijk dat haar functioneren soms wenkbrauwen deed fronsen, onder meer bij diverse Kamerleden. Niet voor niets was haar bijnaam ‘onderkoningin’ van Nederland (8). Ook werd er soms aan haar stoelpoten gezaagd. Enkele functionarissen uit de hofhouding van Juliana hadden grote moeite met de informele macht van de kabinetdirecteur en probeerden die te verkleinen. Deze pogingen bleven zonder succes, vooral omdat Tellegen machtige beschermers had zoals de minister-presidenten Beel en Drees.

Eigenzinnige koningin

Ondertussen ondergraaft Weenink in het voetspoor van onder meer journalist Bert van Nieuwenhuizen en historica Jolande Withuis het door historicus Loe de Jong en anderen geponeerde truttige beeld van Juliana als een onzekere en beïnvloedbare vrouw, met weinig eigen staatkundige inbreng. Tijdens de diverse kabinetformaties (1948, 1952, 1956) heeft Juliana zich krانig geweed, met de hulp van Tellegen. De benoeming van informateur en formateur was toen nog voorbehouden aan het staatshoofd, een prerogatief dat sinds 2012 bij de Tweede Kamer ligt, waar het mijns inziens hoort.

In 1952 was de vraag aan de orde of de oorlogsmisdadiger Willy Lages gratie zou moeten krijgen. Het hele kabinet was tegen, maar Juliana, gesteund door Tellegen en het Openbaar Ministerie, was voor: zij weigerde haar handtekening bij de beslissing om de doodstraf toe te kennen en er dreigde zelfs een constitutionele crisis. Na een wisseling van de Minister van Justitie is de zaak in der minne geschikt en werd de straf omgezet in levenslang. Juliana kreeg haar zin, maar de lezer blijft met het ongemakkelijke gevoel zitten dat hier uit democratisch oogpunt iets niet klopt, ook al stond ze formeel in haar recht. Dit ongemak wordt overigens niet gedeeld door Weenink, noch door Han van Bree, die deze kwestie eveneens behandelt. Beiden leveren geen woord van kritiek.

Hetzelfde geldt bij de kwestie rond Juliana's redevoering in de Verenigde Staten in 1952 waarin ze pleitte voor ijveren voor de wereldvrede. De boodschap was sympathiek genoeg en werd door het Amerikaanse publiek goed ontvangen. Maar bedenkelijk is de wijze waarop Juliana zich onttrok aan de ministeriële

Bron: Kenniscentrum Altria voor vrouwengeschiedenis

H.K.H. Prinses Juliana bij de tentoonstelling 'de Vrouw 1898-1948' (1948). J. Meihuizen-ter Braake (Derde v.r.) verstrekt inlichtingen aan Hare Hoogheid.

verantwoordelijkheid, dit keer zonder de steun van Tellegen. De koningin stond erop de tekst, waar niet alleen minister van Buitenlandse Zaken Stikker niet gelukkig mee was, geheel zelf te schrijven. En dit was niet voor de eerste keer. Weenink stelt zich wederom tevreden met een beschrijving van de gebeurtenissen zonder verder commentaar en Van Bree verdedigt de handelwijze van Juliana.

Hofmans en het Oude Loo

Het proefschrift van Van Bree over Juliana en de conferenties van het Oude Loo is bedoeld om de geheimzinnigheid rond deze conferenties, die mede een rol heeft gespeeld in de Greet Hofmans-affaire, op te heffen. Daarin is het boek zeker geslaagd. Van Bree had het geluk te beschikken over originele documenten rond deze conferenties en is daardoor in staat geweest om ze te behandelen vanuit het perspectief van Juliana en haar vriendenkring, dat in de bestaande historiografie onderbelicht is gebleven. De auteur slaagt erin zowel deze conferenties als Greet Hofmans, die hierbij

een centrale rol vervulde, van hun ongunstige reputatie te ontdoen.

De zeventien conferenties in de periode 1951-1957 waar Juliana tot 1956 bij betrokken was, waren bedoeld om een geestelijke vernieuwing te bewerkstelligen en Gods heerschappij op aarde te vestigen, om zo de wereldvrede tot stand te brengen. Dit was een redelijk vage doelstelling, waar overigens niet-gelovigen zich niet gelukkig bij zullen hebben gevoeld. Maar zij had niets te maken met vermeende doeleinden om het regeringsbeleid te beïnvloeden. Iets soortgelijks geldt voor Greet Hofmans, de gebedsgenezere met een reputatie van ‘Raspoe-tin’, die met haar grote invloed op koningin Juliana haar eigen politieke agenda zou nastreven. De verdachtmakingen tegen de conferenties waren onder meer afkomstig van een van de voormalige voorbereiders en van prins Bernhard. Laatstgenoemde had ook een grote rol – het is inmiddels genoegzaam bekend – bij het in een kwaad daglicht stellen van Hofmans.

Bernhard komt er in dit boek ongunstig uit en er is geen reden om deze visie in twijfel te trekken. Zij past in het beeld zoals dit naar voren komt in het proefschrift van de historica Annejet van der Zijl, van een leugenachtig persoon die alles in het werk stelde om zijn eigen imago op te poetsen.² Hij benadrukte maar al te graag dat Juliana “..weliswaar de baas in het land was, maar hij de baas in huis!” (304, 327, 442). Dit doet griezelig aan, zeker als we in ogenschouw nemen dat veel van de huwelijks crisis tussen Juliana en Bernhard werd veroorzaakt door zijn buitenechtelijke relaties. Hij schrok er niet voor terug zijn vrouw in het openbaar te confronteren met een maîtresse. En tijdens de Hofmans-affaire speelde hij met de gedachte om Juliana “ontorekeningsvatbaar” te laten verklaren (335).

Van Bree geeft dit alles treffend weer. Minder overtuigd ben ik door zijn pogingen Juliana als een rationele vorstin neer te zetten, die op het juiste moment de juiste beslissing nam in het landsbelang. Ze werd door de Commissie-Beel, ingesteld om de Greet Hofmans-crisis op te lossen, gesommeerd om zich te ontdoen van Greet Hofmans en de vriendenkring erom heen. Ze mocht de conferenties niet meer bijwonen, laat staan er gastvrijheid aan verlenen. Een advies dat door het kabinet in 1956 werd overgenomen. Van Bree heeft gelijk als hij schrijft dat dit voor Juliana een grote opoffering betekende. Maar het was een besluit dat haar werd opgedrongen en dat zij niet zelf had bedacht. En behalve het landsbelang stond ook haar gezinsgeluk op het spel; tenslotte was zij moeder van vier kinderen. Bovendien zou haar eigen reputatie als een koningin die moest aftreden vanwege een dergelijke crisis onnoemelijke schade hebben opgelopen. Ze zou dan evenzeer een hoge prijs hebben betaald.

Weenink zet het beeld neer van een soms constitutioneel op de rand balancerende, maar wel een sterke koningin, hoewel ze, nog steeds volgens Weenink, tijdens de Hofmans-crisis instabiel overkwam. Dit beeld van Juliana als krachtige vrouw komt minder naar vo-

W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen (1893-1976)*, Amsterdam: Boom 2014, 460 pp, ISBN 9789089533676, € 24,90.

Han van Bree, *De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957*, Schoorl: Uitgeverij Conserve 2015, 479 pp, ISBN 9789054292692, € 34,99.

ren in het boek van Van Bree. Ik ben niet onder de indruk geraakt van een koningin, die de 'doorgevingen' (de boodschappen van 'boven') van Hofmans serieus nam. In dit geval zou Tellegen, ware zij nog in leven, het met mij eens zijn: zij was bepaald niet gecharmeerd van Hofmans, noch van de wijze waarop Juliana zich overgaf aan haar mystieke godsbeleving. Conform zijn visie op de vorstin als verstandige vrouw, benadrukt Van Bree dat zij als het erop aan kwam haar eigen beslissingen nam en de adviezen van Hofmans naast zich neerlegde.

Tijdens de crisis ontstond er verwijdering tussen Juliana en Tellegen. De kabinettdirecteur stond in de Hofmans-affaire aan de kant van Bernhard, met wie ze het goed kon vinden. De verkilling in de relatie was tijdelijk. De twee vrouwen bleven ook na de pensionering van Tellegen contact met elkaar houden. Alles bijeen heeft de Greet Hofmans-affaire onevenredig veel stof doen opwaaien en het kabinet te veel afgeleid van belangrijker zaken, uit het oogpunt van adequaat regeringsbeleid geen beste zaak.

Weenink heeft Tellegen een biografie bezorgd die recht doet aan haar capaciteiten en verdiensten. Van Bree heeft Hofmans en het Oude Loo van hun geheimzinnigheid en hun ongunstige reputatie ontdaan en begrip gekweekt voor de moeilijke positie van Juliana als echtgenote van een ijdele en overspelige prins. Beide auteurs tonen het staatshoofd in haar eigenzinnigheid en haar verzet tegen de constitutionele regels en gaan daarmee in tegen een scheef beeld van een passieve en wankelmoedige koningin. Maar beiden zijn te beschroomd om kritiek te leveren op de soms kwetsieve wijze waarop hun protagonisten met hun macht omgingen. ///

Noten:

- * Greet Hofmans was een gebedsgenezers die dankzij haar vermeende bovennatuurlijke gaven uitgenodigd werd bij Paleis Soestdijk, om te trachten de jongste dochter van Juliana en Bernhard te genezen van haar oogziekte. Dit lukte niet, maar niettemin kreeg Hofmans met Juliana een goede verhouding. Prins Bernhard en leden uit kabinet en parlement was dit een doorn in het oog. Zij wantrouwen de invloed van Hofmans en waren bang dat deze zich uitstrekte tot staatszaken. De Greet Hofmans-affaire was geboren.
- ¹ <http://www.denederlandsegrondwet.nl>; C. van Baalen en A. van Kessel, *De kabinetformatie in vijftig stappen*. Amsterdam, 2012.
- ² A. van der Zijl, *Bernhard. Een verborgen geschiedenis*. Amsterdam, 2010. Zie ook de bijdragen van G. Deneckere, M. Grever en F.W. Lantink in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, 130 (2011) 4.

Anneke Ribberink is als politiek historica verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar onderzoek beslaat beroemde vrouwelijke politici zoals Alva Myrdal, Marga Klompé, Margaret Thatcher, Gro Harlem Brundtland en Angela Merkel. Ook is zij gespecialiseerd in de tweede feministische golf, zowel nationaal als internationaal.

Contact: j.c.a.p.ribberink@vu.nl

Service & boeken

Studente Maite Karssenberg wint Johanna Naberprijs 2016

Maite Karssenberg is de winnares van de Johanna Naberprijs 2016, met haar scriptie *Een onweerstaanbaar dubbelleven. De ontwikkeling van Geertruida Kapteyn-Muysken als intellectueel in Londen 1880-1900*. De Johanna Naberprijs is uitgereikt door Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen geschiedenis, en de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG). Karssenberg wint hiermee een bedrag van 500 euro en krijgt de gelegenheid om een artikel te schrijven voor het tijdschrift *Historica*.

In Karssenberg's scriptie staat de denkwereld centraal van Geertruida Kapteyn-Muysken (*1855-†1920), een vergeten vrouwelijke intellectueel, en haar *coming of age* tijdens haar Londense jaren 1880-1900. De jury is onder de indruk van de wijze waarop Karssenberg de biografische methode op een vernieuwende manier aanwendt door de meervoudige identiteiten van het hoofdpersonage in verschillende contexten tot hun recht te laten komen. Hierdoor ontstaat een waaier aan gendergerelateerde thema's, die het individuele levensverhaal van Kapteyn-Muyskens overstijgen. De studie leidt tot interessante conclusies over de (beperkte)

rol van gender bij de intellectueel die Kapteyn-Muysken was. Haar feminisme maakte een integrerend onderdeel uit van een breder en progressief streven naar wereldverbetering.

De jury van de Johanna Naberprijs 2016 bestond uit Mieke Aerts (hoogleraar moderne politieke geschiedenis van Nederland aan de UvA), Gita Deneckere (hoogleraar sociale geschiedenis aan de Universiteit van Gent) en Laura Nys (winnares Johanna Naberprijs 2015).

Historica in European Reference Index for the Humanities

De European Science Foundation is vanaf 2007 begonnen met het indexeren van Europese tijdschriften over geschiedenis en andere humaniora. Dit is de European Reference Index for the Humanities (ERIH). Inmiddels is er een ERIH-PLUS ontwikkeld. *Historica* is opgenomen in deze index als relevant nationaal tijdschrift, oftewel: als een Europese publicatie 'with a recognised scholarly significance among researchers in the respective research domains in a particular (mostly linguistically circumscribed) readership group in Europe; occasionally cited outside the publishing country, though their main target group is the domestic academic community.'

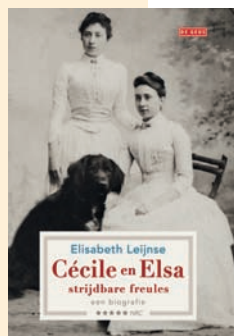
Margit van der Steen

echtgenoot, Godard Adriaan van Reede. Een aantal van deze unieke zeventiende-eeuwse brieven zijn nu voor het eerst voor publiek te zien.

Meer informatie op www.kasteelamerongen.nl.

Elisabeth Leijnse wint Biografieprijs 2016

De Erik Hazelhoff Biografieprijs 2016 is dit jaar uitgereikt aan Elisabeth Leijnse, hoogleraar letterkunde aan de Universiteit van Namen. Leijnse kreeg de prijs, bestaande uit een geldbedrag van 15.000 euro, voor haar biografie *Cécile en Elsa, strijdbare freules* (De Geus, 2015). Dit boek gaat over twee zussen uit het progressieve aristocratengezin De Jong van Beek en Donk: Elsa (1868-1939) Cécile (1866-1944). De laatste trouwt met Adriaan Goekoop en schrijft de succesvolle feministische roman *Hilda van Suylenburg* (1897) en is eveneens presidente van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (1898). "Door de prettige, laconieke stijl en de afwezigheid van interpretatie is het boek bijna een page-turner te noemen", aldus de jury. De Erik Hazelhoff Biografieprijs is een tweejaarlijkse prijs voor de beste Nederlandstalige biografie die bij een Vlaamse of Nederlandse uitgeverij is verschenen.

Sterke Vrouwen op Kasteel Amerongen

Tot en met 2 oktober 2016 is op Kasteel Amerongen de expositie 'Sterke Vrouwen op Kasteel Amerongen' te zien, een verhaal waarin vijf kasteelvrouwen de hoofdrol spelen. Deze vrouwen hebben zich sinds 1286 onderscheiden in het onderhouden van het 'Huys', het beheren van landerijen en het onderhouden van de sociaal-politieke netwerken van hun echtgenoten.

Veel collectiestukken herinneren aan de 'First Ladies' op Kasteel Amerongen. Misschien wel het meest in het oog springende van de collectie, zijn de 490 brieven van Margaretha Turnor aan haar